

**TÜRKİYE- BULGARİSTAN EKONOMİK İLİŞKİSİNİN ANALİZİ
(BULGARİSTAN'IN AB TAM ÜYELİĞİ ÖNCESİ VE SONRASI)**

Yüksek Lisans Tezi

SIBEL ZYULKYUF HALİT

Eskişehir, 2019

**TÜRKİYE- BULGARİSTAN EKONOMİK İLİŞKİNİN ANALİZİ
(BULGARİSTAN'IN AB TAM ÜYELİĞİ ÖNCESİ VE SONRASI)**

SIBEL ZYULKYUF HALIT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Erol KUTLU

**Eskişehir
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kasım, 2019**

ÖZET

TÜRKİYE- BULGARİSTAN EKONOMİK İLİŞKİSİNİN ANALİZİ (BULGARİSTAN'IN AB TAM ÜYELİĞİ ÖNCESİ VE SONRASI)

SIBEL ZYULKYUF HALİT

İktisat Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kasım, 2019

Danışman: Prof. Dr. Erol KUTLU

Türkiye ile uzun yıllardır önemli ekonomik ilişkiler olan Bulgaristan'ın, 2007 yılında AB'ye tam üyeliği, iki ülkenin ekonomik ilişkilerini farklı bir boyuta taşımıştır. Bulgaristan, Türkiye'nin Balkanlardaki en büyük dış ticaret ortağı iken komşusu için AB pazarı kapılarını da açması aralarındaki ilişkiyi hızla geliştirmiştir. Bu çalışmada Türkiye-Bulgaristan ekonomik ilişkisi kapsamında ticari ilişkileri analiz edilmiştir. İlk olarak iki ülke için seçilen ekonomik göstergeler değerlendirilerek ülkelerin ekonomik gelişimleri kıyaslanmıştır. Devamında aralarındaki ticaretin 2007 yılı ile geçirdiği değişim incelenmiş ve Türkiye'nin lehine olacak şekilde geliştiği kanısına varılmıştır. Ekonomik analizde Türkiye'nin Bulgaristan ile olan dış ticaretinde döviz kuru etkisinin varlığı 1994:1-2019:3 dönemi için Johansen Eşbütünleşme Analizi ve FM-OLS Analizi ile araştırılmıştır. Analiz tahminleri sonucunda döviz kurunun ithalatta daha belirleyici olduğu anlaşılmıştır. Analiz 2007'den sonra Türkiye'nin Bulgaristan ile gerçekleştirdiği dış ticarete döviz kurunun etkisinin ithalatta arttığı, ihracatta ise azaldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Türkiye- Bulgaristan ilişkileri, Dış ticaret, Johansen Eşbütünleşme analizi, FM-OLS

ABSTRACT

**ANALYSIS OF ECONOMIC RELATIONS BETWEEN BULGARIA AND TURKEY
(BULGARIA'S PRE AND POST ACCESSION TO EUROPEAN UNION)**

SIBEL ZYULKYUF HALIT

Department of Economics

Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, November, 2019

Supervisor: Prof. Dr. Erol KUTLU

Keyword: Turkey-Bulgaria relations, Foreign trade, Real exchange rate, Johansen Cointegration test, FM-OLS

TABLolar DİZİNİ

Sayfa

Tablo 1.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Bulgaristan Cumhuriyeti'nin Genel Göstergeleri (OECD, 2018)	16
Tablo 1.2. GSYH'nin Sektörel Dağılımı (BNB,2018)	33
Tablo 1.3. 2018 Yılı Tarımsal Üretim Miktarı (Ton), (Bulgaristan Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2018)	37
Tablo 1.4. 2018 Yılı Hayvancılık Sektörünün Dağılımı (Ton), (MZHG, 2018)	36
Tablo 1.5. İkincil Ekonomik Sektörde Sektörlerin Payı, (NSI, 2018)	38
Tablo 3.1. 2017 ve 2018 Yılları Türkiye ve Bulgaristan İçin Kişi Başına ve Toplam Nominal GSYH Değeri (WB, 2019)	61
Tablo 3.2. 2017 ve 2018 Yılları Türkiye ve Bulgaristan için Nominal ve Reel Büyüme Oranları (%), (TCMB, BNB, 2019)	62
Tablo 3.3. 2017 ve 2018 Yıllarında Türkiye ve Bulgaristan'ın SAGP Doları Cinsinden GSYH Düzey ve Kişi Başına Düşen Değerleri, (OECD, 2019)	64
Tablo 4.1. Türkiye-Bulgaristan 2001-2006 Dönemi Dış Ticaret Verileri (TÜİK, 2019)	83
Tablo 4.2. Türkiye-Bulgaristan 2007-2018 Dönemi Dış Ticaret Verileri (TÜİK, 2019)	87
Tablo 4.3. Türkiye ve Bulgaristan'ın Dış Ticaretlerinde Birbirinin Önemi (COMTRADE, 2019)	91
Tablo 4.4. Bulgaristan'ın Dış Ticaret Partnerleri (NSI, 2019)	92
Tablo 4.5. Türkiye'nin Bulgaristan'a İhraç Ettiği Mal Grupları (TÜİK, 2019)	92
Tablo 4.6. Türkiye'nin Bulgaristan'dan İthal Ettiği Mal Grupları (TÜİK, 2019)	94
Tablo 5.1. Türkiye Ekonomisi İçin İhracat ve İthalatın Nedensellik Analizini Konu Alan Çalışmalar	98
Tablo 5.2. Veri Seti İle İlgili Bilgiler	100
Tablo 5.3. ADF ve PP Testleriyle Değişkenlerin Durağanlık Sınamaları	105
Tablo 5.4. Zivot-Andrews Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi	106
Tablo 5.5. Eşbütünleşme Test Sonuçları	107
Tablo 5.6. FM-OLS Tahmin Sonuçları	110
Tablo 5.7. Granger Nedensellik Testi Sonuçları	112

ŞEKİLLER DİZİNİ

	<u>Sayfa</u>
Şekil 3.1. 2016 ve 2017 Yılı Türkiye ve Bulgaristan'ın GSYH'lerinde Sektörlerin Payları	65
Şekil 3.2. 2016-2018 Dönemi Türkiye ve Bulgaristan'ın GSYH- Harcama Bileşenlerinin Payları	69
Şekil 3.3. 1981-2018 Dönemi Türkiye ve Bulgaristan'ın Büyüme Oranları (WB, 2019)	72
Şekil 3.4. 1986-1998 Dönemi Türkiye ve Bulgaristan'ın Enflasyon Oranları (WB, 2019)	73
Şekil 3.5. Türkiye ve Bulgaristan'ın Son 20 Yıllık Enflasyon Oranları (WB, 2019)	73
Şekil 3.6. Türkiye ve Bulgaristan'ın İşsizlik Oranı: Üniversite Mezunu (WB, 2019) ...	76
Şekil 3.7. Tarım Sektörü İşsizlik Oranı (WB, 2019)	75
Şekil 3.8. Türkiye ve Bulgaristan'ın 1991-2018 Dönemi İşsizlik Oranları (WB, 2019)	74
Şekil 3.9. Türkiye ve Bulgaristan'da Bankaların mevduat Hesaplarına Uyguladığı Faiz Oranı (WB, 2019)	77
Şekil 3.10. Türkiye ve Bulgaristan'ın Reel Efektif Döviz Kuru 1999Q1-2019Q1 (WB, 2019)	78
Şekil 4.1. 2001-2006 Dönemi Türkiye'nin Bulgaristan'dan İthalatı ve REK (TÜİK, 2019)	84
Şekil 4.2. 2001-2006 Dönemi Türkiye'nin Bulgaristan'a İhracatı ve REK (TÜİK, 2019)	85
Şekil 4.3. 2007-2018 Dönemi Türkiye'nin Bulgaristan'a İhracatı ve REK (TÜİK, 2019)	88
Şekil 4.4. Türkiye-Bulgaristan Dış Ticaret Dengesi (TÜİK, 2019)	89
Şekil 5.1. AR Karakteristik Polinomun Ters Köklerinin Birim Çember Konumu.....	106

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

B	: Beta
Δ	: Delta
Π	: Pi
Υ	: Upsilon
Ω	: Omega
AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADF	: Augmented Dickey-Fuller
BFTB	: Bulgaristan Dış Ticaret Bankası
BGN	: Bulgar Levası
BGR	: ISO Kodu
BIS	: Uluslararası Ödemeler Bankası
BKP	: Bulgar Komünist Partisi
BM	: Birleşik Milletler
BNB	: Bulgaristan Merkez Bankası
BOTAŞ	: Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi
BSE	: Bulgaristan Menkul Kıymetler Borsası
COMECON	: Doğu Bloku Ülkeleri Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi
DF	: Dickey-Fuller
DSK	: Devlet Tasarruf Bankası
EAD	: Tek Kişilik Anonim Şirket
EBRD	: Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası
EKK	: En Küçük Kareler
FM-OLS	: Modifiye Edilmiş Sıradan En Küçük Kareler
GSMH	: Gayrisafi Millî Hâsıla
GSYH	: Gayrisafi Yurt İçi Hâsıla

IBT	: Bulgaristan Doğalgaz Boru Hattı
IGE	: İnsani Gelişme Göstergesi
IMF	: Uluslararası Para Fonu
ING	: Uluslararası Hollanda Grubu
ISO	: Uluslararası Standardizasyon Örgütü
KEİ	: Karadeniz Ekonomik İş Birliği
KPSS	: Kwiatkowski Phillips Schmidt Shin
MB	: Merkez Bankası
MÖ	: Milattan Önce
MW	: Megawatt
MZHG	: Bulgaristan Tarım, Gıda ve Orman Bakanlığı
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı
NSI	: Bulgaristan Ulusal İstatistik Enstitüsü
OECD	: Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Teşkilatı
OLS	: Sıradan En Küçük Kareler
PLS	: Kısmi En Küçük Kareler
PP	: Phillips Perron
REK	: Reel Efektif Döviz Kuru
SAGP	: Satın Alma Gücü Paritesi
SITC	: Standart Uluslararası Ticaret Sınıflaması
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği
TCMB	: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TKZS	: Tarım Emek Kooperatif İşletmesi
TUR	: Türkiye
TÜFE	: Tüketici Fiyatları Endeksi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
UDF	: Birleşik Demokratik Güçler
UTC	: Eşgüdümlü Evrensel Zaman

VAR : Vektör Otoregresyon Modeli
WB : Dünya Bankası

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK SAYFASI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
TABLolar DİZİNİ.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
ŞEKİLLER DİZİNİ	vi
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	vii
İÇİNDEKİLER	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
GİRİŞ	13
BİRİNCİ BÖLÜM	15
1. BULGARİSTAN HAKKINDA GENEL BİLGİLER	15
1.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Bulgaristan Cumhuriyeti'nin Genel Göstergeleri .	15
1.2. Bulgaristan Tarihi	16
1.2.1. Antik Dönem.....	16
1.2.2. İlk Bulgaristan Krallığı (681- 1018)	16
1.2.3. Bizans İmparatorluğu Döneminde Bulgaristan (1018- 1185).....	18
1.2.4. İkinci Bulgaristan Krallığı (1185- 1396)	18
1.2.5. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Bulgaristan (1396-1878).....	19
1.2.6. Üçüncü Bulgar Devleti (1878-)	20
1.3. Coğrafya.....	22
1.4. Doğal Kaynaklar ve Çevre.....	23
1.5. Demografik Faktörler	24
1.6. Tarih Boyunca Bulgaristan Ekonomisi.....	25
1.6.1. 1878- 1912 Yılları Arası	25
1.6.2. Sosyalizm Dönemi	29
1.6.2.1. <i>Sanayileşme</i>	30
1.6.3. 1989 sonrası	32
1.7. Sektörel Yapı	33
1.7.1. Birincil Sektör.....	34
1.7.1.1. <i>Tarım ve Hayvancılık</i>	34
1.7.1.2. <i>Madencilik</i>	37
1.7.2. İkincil Sektör.....	37
1.7.2.1. <i>Enerji</i>	37
1.7.2.2. <i>İmalat</i>	38

1.7.3. Üçüncül Sektör	40
1.7.3.1. Ulaşım	40
1.7.3.2. Turizm	42
1.8. Bankacılık	42
İKİNCİ BÖLÜM.....	45
2. TEMEL EKONOMİK GÖSTERGELER VE DIŞ TİCARET KAVRAMI.....	45
2.1. Ekonomik Gösterge	45
2.1.1. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	46
2.1.1.1. Üretim Yöntemi	47
2.1.1.2. Gelir Yöntemi	47
2.1.1.3. Harcama Yöntemi	48
2.1.2. Enflasyon	48
2.1.2.1. Kaynağına göre enflasyon türleri	49
2.1.2.1.1. Talep enflasyonu	49
2.1.2.1.2. Maliyet enflasyonu	50
2.1.2.2. Hızına göre enflasyon türleri	51
2.1.2.2.1. İlmli enflasyon	51
2.1.2.2.2. Aşırı enflasyon	51
2.1.2.2.3. Hiperenflasyon.....	51
2.1.3. İşsizlik	52
2.1.3.1. Friksiyonel işsizlik	52
2.1.3.2. Yapısal işsizlik.....	52
2.1.3.3. Konjonktürel işsizlik	53
2.1.3.4. Mevsimlik işsizlik	53
2.1.4. Faiz.....	53
2.1.4.1. Basit faiz	54
2.1.4.2. Bileşik faiz	54
2.1.5. Döviz kuru	54
2.2. Dış ticaret kavramı.....	55
2.2.1. İhracat	56
2.2.2. İthalat	56
2.2.3. Dış ticaret dengesi.....	56
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	58
3. TÜRKİYE-BULGARİSTAN TEMEL EKONOMİK GÖSTERGELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI.....	58

3.1. GSYH- Değer, Sektörel Dağılım ve Tarihsel Gelişim Çerçevesinde Bir Karşılaştırma	58
3.1.1. GSYH- Düzey ve Değişim oranı açısından Türkiye ve Bulgaristan'ın mevcut ekonomik durumu	59
3.1.2. Türkiye ve Bulgaristan'ın GSYH Bileşenleri	64
3.1.2.1. Sektörlerin payları	64
3.1.2.2. Toplam Harcama Bileşenleri	67
3.1.3. 1981-2018 Dönemi GSYH Gelişimi	71
3.2. Enflasyon	72
3.3. İşsizlik Oranları	74
3.4. Faiz	77
3.5. Döviz Kuru	78
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	80
4. TÜRKİYE- BULGARİSTAN DIŞ TİCARETİNİN ANALİZİ	80
4.1. Dış Ticaret- Fikirler, Kavramlar ve İstatistiksel Bilgi Kaynakları	81
4.2. İhracat, İthalat ve Dış Ticaret Dinamikleri Üzerine İstatistiksel Çalışma	83
4.3. Dış Ticaret Partnerleri	90
4.4. Dış Ticaretlerine Konu Olan Mallar	91
BEŞİNCİ BÖLÜM	95
5. TÜRKİYE-BULGARİSTAN DIŞ TİCARETİ: İHRACAT ve İTHALAT ESNEKLİKLERİNİN DÖVİZ KURUNA KARŞI EŞBÜTÜNLEŞME ANALİZİ	95
5.1. Teori	95
5.2. Literatür	96
5.3. Veri	99
5.4. İhracatın ve ithalat esnekliğinin döviz kuruna karşı eşbütünleşme analizindeki metodoloji	100
5.4.1. Eşbütünleşme analizinde temel kavramlar	100
5.5. Analiz Sonuçları	103
SONUÇ	113
KAYNAKÇA	116

GİRİŞ

Uluslararası ticaretin devlete borç yarattığını gören ülkeler uzun zaman boyunca dış ticareti ekonomiye yük olarak görmüş ve stratejilerini bu bağlamda geliştirmiştir. İmkan sahibi ülkeler ise dış ticareti daha da zenginleşmek için kullanmış ve dış pazarlarda yüksek fiyatlara sebep olmuştur. İç pazarlarda olan rekabet olgusu zamanla dış piyasalara da etki etmeye başlamış ve az gelişmiş ülkelerin de girebildiği bir pazar haline gelmiştir.

Dünyada son yıllarda yaşanan gelişmeler neticesinde ülke ekonomileri ve bireyleri sürekli ve sonsuz bir iletişim ağına girmiştir. Küreselleşme olarak literatürümüze giren bu gelişme liberalizasyonla birlikte dış ticaretin hızla gelişmesini sağlamıştır ve geliştirmeye devam etmektedir. Gezegen, uluslararası ekonomik ve ticari işlemlerin saniyeler içinde gerçekleştiği sınırsız boyutlarda bir ekonomi haline gelmiştir.

Küresel ölçekte gelişmiş olan ekonomik ve ticari ilişkiler araştırma konusu olurken iki ülke de çalışma konusu olabilmektedir. Küresel boyutta geçerli olan iktisadi kuramlar en basit şekilde iki ülke arasındaki ticari ilişki analiz edilerek sınanabilmektedir. Günümüzde ekonomik çalışmalarda yüzlerce ülke ve veri analiz edecek donanımına sahip programlar mevcut olmakla birlikte veri toplama kısmı meşakkatli bir süreçtir. Bu sebeple hala iki ve biraz üstü sayıda ülke verileri analiz konusu olmaya devam etmektedir. Veriye ulaşmanın zorluğu bir tarafa araştırmacı sadece belirli ülkeler arasındaki ticari ilişkiyi analiz etmek arzusu da güdebilmektedir. Nitekim bu çalışmada iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişki incelenecektir.

Çalışmanın asıl amacı olan Türkiye-Bulgaristan ekonomik ve ticari ilişkilerin inceleme ve analiz aşamasına geçilmeden önce Türkiye ve Bulgaristan genel anlamıyla tanıtılmıştır. Bulgaristan'ın bugün sahibi olduğu ülke profiline ve ekonomik yapısının temellerinin atıldığı süreçler verilmiştir.

Türkiye ve Bulgaristan'ın ticari ilişkilerini incelemeye önce iki ülkenin ekonomik durumunu bilinmelidir. Ekonomik bir kıyaslama yapmak adına bazı terimlerin açıklamaları ve teorik çerçeveleri çalışmanın ikinci bölümünde verilmiştir.

Üçüncü bölümde, Türkiye ve Bulgaristan'ın ekonomik performansları kıyaslanmıştır. Temel ekonomik göstergeler çerçevesinde grafiksel bir anlatım dili tercih edilmiş olup ülkelerin hangi konularda daha iyi durumda oldukları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Dördüncü bölümde ise Türkiye ve Bulgaristan'ın dış ticaret ilişkisi incelenmiştir. Ticaretlerine konu olan mallar verilmiş ve 2007 sonrası değişimler tespit edilmeye çalışılmıştır. Ülkelerin birbiri için dış ticarete önemi tespit edilmiştir.

Son bölümde ise iki ülkenin arasındaki ihracat ve ithalatın döviz kuru ile ilişkisi incelenmiştir. Teorik altyapı verildikten sonra yabancı ve yerli çalışmalar literatür kısmında tablo şeklinde sunulmuştur ve çalışmalardan elde edilen bulgular kısaca verilmiştir. Devamında FM-OLS Analizi ile esneklikler tahmin edilmiştir. Esnekliklerden yola çıkarak hangi verinin uzun dönemde döviz kuruna daha bağımlı olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Nominal döviz kurunun ihracat ve ithalatı etkileme gücüne bakılmış ve nominal döviz kuru ile ithalat arasındaki ilişkinin üzerinde daha çok durulmuştur. Bu odaklanmanın amacı gizli bir gelir etkisinin varlığının tespitidir. Son olarak kısa dönem dış ticaret döviz kuru arasındaki ilişki Granger Nedensellik Testi ile araştırılmıştır. Çalışmanın amaçlarından biri olan Bulgaristan'ın AB üyeliğinin iki ülke arasındaki dış ticareti etkileme düzeyinin tespiti etki- tepki fonksiyonları yardımı ile analiz edilmiştir. Çıkan sonuca göre 2007 sonrası Türkiye'nin Bulgaristan'a ihracatında döviz kuru esnekliğinin azaldığı, Bulgaristan'dan ithalatının ise döviz kuru esnekliğinin arttığı tespit edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BULGARİSTAN HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Bulgaristan Cumhuriyeti'nin Genel Göstergeleri

Türkiye ve Bulgaristan'ın ekonomik ilişkileri analizi öncesi iki ülke hakkında bazı genel bilgiler verilecektir. Bu bilgilendirmenin amacı çalışmada yer alacak bazı kıyaslamaların sonucunun dolaylı ve dolaysız şekilde ülkelerin genel özelliklerinden kaynaklanmasıdır. Nüfusları ve nüfus yoğunlukları, dahil oldukları organizasyonlar gibi bilgiler, iki ülkenin ekonomik göstergelerini kıyaslamada doğru bir sonuca ulaşmak için son derece yararlı araçlar olacaktır.

Tablo 0.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Bulgaristan Cumhuriyeti'nin Genel Göstergeleri (OECD, 2018)

	Bulgaristan Cumhuriyeti	Türkiye Cumhuriyeti
Yüzölçümü	110 993,6 km ² (103. sırada)	785 562 km ² (36. sırada)
Su (%)	0,3	1,78
Başkent	Sofya	Ankara
En büyük şehir	Sofya	İstanbul
Resmi dil	Bulgarca	Türkçe
Nüfus (2018)	7 000 039	82 003 882
Nüfus yoğunluğu	65,5 kişi/km ² (155. sırada)	105 kişi/km ² (107. sırada)
Yönetim şekli	Parlamenter demokrasi	Demokratik anayasal başkanlık cumhuriyeti
Cumhurbaşkanı	Rumen Radev	Recep Tayyip Erdoğan
Başbakan	Boyko Borisov	
Organizasyonlar	AB, NATO, KEİ, BM, Antarktika Antlaşması, Avrupa Konseyi	NATO, BM, G-20
Kuruluş (Yıl)	5.10.1908	29.10.1923
GSYH (SAGP) (2018)	154.225,4 \$	2.296.104,07 \$
Kişi Başına GSYH (SAGP)	21.884,4 \$	28.205,2 \$
İGE (2017)	0,813 (çok yüksek) (51.sırada)	0,791 (yüksek) (64. sırada)
Gini (2018)	39,6 (orta)	41,9 (orta)

Ortalama Yaşam Süresi (2018)	74,8 yıl	78,3 yıl
Para Birimi	(Bulgar Levası) Lev (BGN)	Türk Lirası (TRY)
Zaman Dilimi	UTC + 2	UTC +3
ISO Kodu	BGR	TR
İnternet TLD	.bg	.tr
Telefon Kodu	+359	+90

1.2. Bulgaristan Tarihi

Oldukça eskiye dayanan geçmişi ile Bulgaristan zengin bir tarihe sahiptir. Jeopolitik konumu ve zengin toprakları dolayısıyla Bizans İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu gibi güçlü devletlerin ilgisini çekmiştir. Bugün Bulgaristan'ın her yerinde bu iki güçlü imparatorluğun kalıntılarına ulaşmak fazlasıyla olasıdır. Ülkenin her köşesi buram buram tarih kokmaktadır.

1.2.1. Antik Dönem

Balkan Yarımadasının bilinen en eski sakinleri Trakya'lılardır. Kökenleri için yeterli kaynak bulunmasa da Hint- Avrupa halkları ile bağlantılı olduklarına inanılmaktadır.¹ MÖ 500 yılına kadar Trakyalılar kabilelere bölünmüş şekilde yaşamışlardır. Daha sonra Kral Teres kabileleri Odris Krallığı egemenliği altında birleştirmiştir. Kabilelerin bir kısmı Büyük İskender tarafından kısa bir süre, daha sonra da bir yüzyıl kadar Roma İmparatorluğu tarafından fethedilmiştir. Romalılar ve Yunanlılardan sonra, 4. yüzyılda Gotlar da bu topraklara yerleşmiştir.²

1.2.2. İlk Bulgaristan Krallığı (681- 1018)

632 yılında Han Kubrat Bulgar topraklarını birleştirerek Büyük Bulgaristan'ı kurar ve Bulgaristan devletinin temelleri atılmış olur. Hazarlarla yapılan Büyük Bulgar Savaşı sırasında Kubrat'ın üçüncü oğlu Asparuh, Tuna Nehri'nin güneybatısına sürülür ve Onglos bölgesine yerleşir. 680 yılının yazında Bizans İmparatoru Konstantin IV Pogonat (668-685) Bulgarlara karşı savaş sinyalleri verir. Bizans İmparatorluğu'nun yenik

¹ Ralph F. Hoddinott, *The Thracians*. Thames & Hudson, 1981.

² *Bulgaristan Antik Tarihi*, journals.uni-vt.bg/getarticle.aspx?aid=5154&type=.pdf (Erişim Tarihi: 28.04.2018)

düşmesi ile 681 yılında Bulgaristan başında Han Asparuh ile Bizans tarafından tanınmış olur.

Güney'e ilk stratejik bölgesel genişleme- Zagore'nin ele geçirilmesi- 705 yılında Asparuhun oğlu Tervel yönetiminde gerçekleşir. Bizans İmparatoru II. Justinianos Rinottom Konstantinopolis'teki tahta yeniden oturmasında yardımlarından dolayı Bulgar hükümdarına Zagore Bölgesini vermiştir. Tervel ayrıca Sezar unvanını da alır. Tervel Konstantinopolis ve Bizans'ı kuşatan Arap halifeliğinin ordusundan şehirleri kurtarmada belirleyici bir rol oynar ve 717 yılında Bulgar askerleri 20000 Arap askerini öldürür.³

Bulgar devletinin güçlenmesinden sonra, 8. yüzyılın başında, ülke uzun süren bir siyasi kriz içerisine girer. Kriz nedeni Başkent Pliska hükümdarının sürekli değişmesidir. Kriz Kardom Hükümdarlığında (777-803) ortadan kaldırılabilmiştir.⁴

Krum hükümdarlığında (803- 814) ve 9. yüzyılın ortalarına kadar Kuzeybatıdan Franklar Batıdan da Krum zaten kriz döneminde olan Avar Kağanlığını ortadan kaldırırlar. Krallığı genişletmenin başka bir önemli unsuru da resmi dil belirlenmesidir. Bu öyle bir dil olmalıdır ki Slavları, eski Bulgarları ve diğer kabileleri birleştirici rol oynamalıdır. Bu amaç için Slav temelinde bir dil geliştirilir.⁵ Bulgaristan sınırlarını kuzeyde Orta Tuna'ya batıda Dinyeper Nehri'ne (Ukrayna) kadar uzatır. Omurtag yönetiminde (814-831) ülkeye ilk kez bir idari bölünme getirildi. Pliska merkezli hükümet tarafından atanan yöneticilerle kapsamlı bir idari bölge sistemi kuruldu. Krum'un Avarlar ve Bizans İmparatorluğu'na karşı kazandığı büyük askeri zaferlerden sonra, Krum'un oğlu Omurtag yönetimindeki Bulgaristan, Frank ve Bizans İmparatorlukları ile birlikte Avrupa'daki büyük güçlerden biri oldu.⁶

I. Boris (852-889) 864 yılında Bulgarları vaftiz eder. İlk Bulgar edebiyat okulunu kurmuştur (885'te Preslav Okulu) ve 855'te oluşturulan Glagolitik resmi bir alfabe olarak tanıtılmıştır. Çar Simeon I (893- 927) döneminde Bulgar krallığı çok sayıda halkı çatısı altında birleştirir ve Avrupa'nın en güçlü devletlerinden biri haline gelir. Krallık neredeyse tüm Balkan Yarımadası'na yayılmıştır. Çar Simeon I döneminde başkent Pliska'dan Preslav şehrine taşınmıştır.⁷

³ İlk Bulgaristan Krallığı, <https://bulgarianhistory.org> (Erişim Tarihi 28.04.2018)

⁴ Dimitar Ovcharov, **Eski Bulgaristan Başkentleri**, Eylül Yayınevi, 1980, s.22-50

⁵ Lyubomir İvanov, "Yedi Sayfada Bulgaristan Tarihi", **Bulgaria: Bezmer and adjacent regions — Guide for American military**, Yıl: 1, Sayı: 3, (Mart 2007) s.9

⁶ "Han Krum ve Bizans", *Duma (Kelime Gazetesi)*, 20 Temmuz 2017, s.1

⁷ Rasho Rashev, **Büyük Kral Simeon (893-927)**, Sofya, Zaharii- Stoyanov Yayınevi, 2016, s.67-75

Aziz Kral Peter I ve Kral Boris II. dönemlerinde Bulgaristan iç ayaklanmaların ve tanrıya tapanların çoğalmasından dolayı düşüşe geçer. 971'de Kiev Knezliği Doğu Bulgaristan'ı ve başkenti Preslav'ı fetheder ancak daha sonra Bizans İmparatorluğu Kiev Knezliği'nin elinden bu bölgeleri alır. Başkent daha sonra sırası ile Sredets, Üsküp, Prespa, Bitola ve Ohri'ye taşınır. 1018'de Bulgar ve Romalı askerler arasındaki uzun ve sert mücadelelerin ardından, Bulgar devletinin son kaleleri de Bizanslılar tarafından fethedilir.⁸

1.2.3. Bizans İmparatorluğu Döneminde Bulgaristan (1018- 1185)

Bulgaristan'ı Bizans egemenliğinden kurtarmaya yönelik ilk girişimler Peter II Delyan (1040-1041) ve Peter III ve Georgy Voyat (1072) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bizans'taki Manzikert Savaşı'ndaki yenilgiden sonra Bulgar halkının kurtuluş hareketinin yükselişine katkıda bulunan olumlu yerel siyasi süreçler ortaya çıkmıştır. Asen kardeşler Sırbistan'da Stefan Nemanja ile Balkanlar'da Bizans'la mücadele etmek için stratejik bir ittifak imzalar. 1185 ilkbaharında kardeşler Asen ve Peter isyan çıkarmaya karar verirler. İsyanın merkezi olarak Tırnovo şehrini seçerler. Asen ve Peter kardeşler halkı ayaklandırmak için St Demetrius'un Selanik'ten ayrıldığını ve ikonunun kardeşler tarafından yapılan kilisede olduğunu duyuyorlar. 26 Ekim 1185'te Asen ve Peter, Bulgaristan topraklarındaki Bizans yetkililerine karşı gelirler ve büyük olan Peter kendini Çar Peter IV olarak kral ilan eder (daha sonra Asen görevi devralır). Bizanslılar isyancılara üç ay karşı koyduktan sonra daha fazla direnemezler ve mağlup olurlar. Yenik düşen Bizans İmparatorluğu Bulgaristan'ın bağımsızlığını veren barış antlaşmasını imzalar. İmzalanan bu antlaşma İkinci Bulgaristan Krallığının başlangıcını simgeler.⁹

1.2.4. İkinci Bulgaristan Krallığı (1185- 1396)

Bizans yönetiminden sonra (1018-1186) Asen ve Peter kardeşler tarafından kurulan İkinci Bulgaristan Krallığı (1185-1396) başkent olarak Tırnovgrad'ı seçmiştir. 12. yüzyılda Çar Kaloyan'ın Dördüncü Haçlı Seferine karşı olan askeri başarısıyla ve 1205 yılında Latin İmparatorunu esir alması ile devlet güçlenir.¹⁰

---

⁸ İlk Bulgaristan Krallığının Çöküşü, <https://bulgarianhistory.org/padaneto-na-purvoto-bulgarska-tzarstvo/> (Erişim Tarihi: 29.04.2018)

⁹ "Bulgaristan'ın Bizans İmparatorluğundan Kurtuluşu", *Duma (Kelime Gazetesi)*, 28 Kasım 2015, s.1

¹⁰ Daniel Gladnikov, "Dördüncü Haçlı Seferi ve Latin İmparatorluğu", *E- müze Gazetesi*, Mayıs- Haziran 2010, s.4

1218-41 yıllarında II. Yoan Asen'in döneminde yaşanan bölgesel genişleme ile birlikte ekonomik ve kültürel gelişim Krallığın tekrar yükselme dönemine geçişini sağlamıştır.

1241-80 arasındaki yıllar Tatar Altın Orda devletinin işgalleri, Kral Konstantin Tich Asen'in çöküşü ve İvailo'nun ayaklanması ile tarihte kendine yer edinir. Kral Teodor Svetoslav (1300-1322) Tatar tehdidini Bulgaristan'dan kaldırılmayı ve devleti güçlendirmeyi başarır. Bunun sonucunda Dobrudja Despotluğu Krallıktan ayrılır.¹¹

1371 yılında Yoan Aleksander'ın oğulları Bulgaristan'ı paylaşma kararı verir ve Bulgaristan Krallığı Tarnovo Krallığı ve Vidin Krallığı olacak ikiye ayrılır. 1393'te Osmanlı Türkleri Tarnovo krallığının başkentini fetheder. 1396'da başarısız bir haçlı seferinin ardından Bulgar toprakları Vidin krallığının fethi ile Osmanlı Türkleri tarafından fethedilir.

1.2.5. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Bulgaristan (1396-1878)

Osmanlı hakimiyeti sırasında Bulgarlara dini, siyasi, ekonomik ve yasal ayrımcılık hissedilmesine rağmen Osmanlı tarafından bir zorlama kayıtlara geçmemiştir.¹² Yönetimde sıkıntı yarattıkları gerekçesi ile Bulgar aristokrasinin önü kesilir¹³, din adamları korkudan diğer Hristiyan ülkelerine kaçar.¹⁴ Osmanlı İmparatorluğu din konusunda Bulgarları zorlamamıştır fakat kendi din adamları onları yalnız bırakmıştır.

15. yüzyıl, Konstantin II Asen'in eylemleri, Konstantin ve Fruzhin Devrimi, Vladislav III Varnenchik ve Janos Hunyadi'nin gezileri ile geçer. Bunlar Bulgaristan'ı Osmanlı yönetiminden kurtarmak için yapılan ilk girişimlerdir. 1454 yılında ilk asiler ortaya çıkmaya başlar ancak ayaklanma ciddi boyutlara ulaşmadan yakalanırlar.¹⁵ 16. ve 17. yüzyıllar arasında bir dizi ayaklanmalar başlamıştır- Tarnovo (1598), Chiprovsko (1688) ve Karposhovo isyanı (1689).¹⁶ Tüm bu girişimler başarısız olur.

18. yüzyılda bir ekonomik ve kültürel gelişme dönemi başlamıştır- bu Bulgaristan'ın yeniden canlanması anlamına gelir. Bu canlanma döneminin başlıca

---

¹¹ Altın Orda Devleti, journals.uni-vt.bg/getarticle.aspx?aid=2615&type=.pdf (Erişim Tarihi: 30.05.2018)

¹² Georgi Bakalov, **Bulgaristan'ın Geç Ortaçağ Tarihi**, Sofya, Trud Yayınevi, 2003, s.102

¹³ Bulgaristan, <https://www.britannica.com/place/Bulgaria> (Erişim Tarihi: 30.05.2018)

¹⁴ Konstantin Jos Jirecek, **Bulgarların Tarihi, Prag, Georg Olms Yayınevi, 1876, s.487**

¹⁵ Dimitar Zafirov, **Bulgarların Tarihi**, Sofya, Trud Yayınevi, 2007, s.223

¹⁶ Bulgarların Osmanlıya karşı direnişi XV-XVII, http://electronic-library.org/articles/Article_0102.html (Erişim Tarihi 30.05.2018)

mimari 1762 yılında yazdığı Slavonik Bulgar Tarihi eseri ile Paisii Hilendarski'dir.¹⁷ Hem politik anlamda hem eğitimsel anlamda bağımsızlık mücadeleleri başlar.

Her ne kadar Bulgaristan'daki okullar ilk 15. yüzyılda ortaya çıkmış olsa da sayıları 18. ve 19. yüzyıllarda artış gösterir. Normal okullara paralel olarak, okuma salonları ve büyük öğrencilerin küçük öğrencilere ders verdiği okullar açılır. Sonradan oluşan bu okullar ilk çıkan okullardan farklı olarak eğitim dili olarak Bulgar dilini kullanır.¹⁸ 1824 yılında Petar Beron ansiklopedik karakterli ilk Bulgarca ders kitabı olan Riben Bukvar kitabını yayınlar. Dini düzeyde de gelişmeler yaşanır. 3 Nisan 1860'ta (Paskalya'da) Ilarion Makariopolski Bulgar Kilisesi'nin genel Patrikhane'den ayrıldığını duyurur.¹⁹ 11 Mart 1870 tarihinde Sultan Abdülaziz bir ferman ile bağımsız bir Bulgar Eksarhlığı'nı onaylar. 1872 yılında ilk eksarh olarak I. Antim seçilir.

Kırım Savaşı sırasında Gizli Birlik kurulur, birliğin amacı Rus birliklerinin yardımıyla Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanmaktır. Rusya'nın savaştaki başarısızlığı sebebi ile diplomatik olarak Bulgar meselesine hiç bakılmıyor. Ancak savaş, kurtuluş çabalarına ilave ivme kazandırıyor. 1860-1878 yılları arasında organize bir ulusal kurtuluş hareketi başlar. Rakovski Gizli Bulgar Merkez Komitesi'ni kurar. Lyuben Karavelov, Hristo Botev ve Vasil Levski bir Bulgar Devrimci Merkez Komitesi kurar. Stara Zagora (1875) ve Aprilsko (1876) İsyanları patlak verir. 12 Nisan 1877'de Osmanlı-Rus Savaşı (Bulgaristan için Kurtuluş Savaşı) başlar ve savaş 19 Ocak 1878'e kadar sürer. 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması ile Bulgar devleti özerklik kazanır.²⁰

1.2.6. Üçüncü Bulgar Devleti (1878-)

Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında gelen Berlin Antlaşması çok sayıda Türkün de yaşadığı Bulgaristan topraklarını ikiye ayırır ve iki ayrı ülke oluşturur- Bulgaristan Prenslığı ve Doğu Rumeli. Bu iki yeni ülke 1885'te birleşir. Yeni Bulgar devleti, geniş seçim haklarına ve çok partili bir sisteme sahip fakat aynı zamanda hükümdarın önemli

---

¹⁷ Slavonik Bulgar Tarihi Eserinin Ortaya Çıkışı, <https://bulgarianhistory.org/istoria-slavianobulgarska/> (Erişim Tarihi: 20.05.2018)

¹⁸ <http://www.referati.org/vzaimnitate-uchilishta-v-bylgariq-1/89302/ref/p3> (Erişim Tarihi: 02.06.2018)

¹⁹ <https://bulgarianhistory.org/ilarion-makariopolski/> (Erişim Tarihi: 02.06.2018)

²⁰ http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/San_Stefanski_dogovor.pdf (Erişim Tarihi: 02.06.2018)

bir etkisi olan liberal-demokratik bir yapı kazanıyor. Kuruluşundan sonraki ilk yıllar uluslararası Bulgar krizi ile ve kısa süre içinde Sırp-Bulgar savaşı ile doruğa çıkan bir siyasi istikrarsızlık dönemidir. Berlin Antlaşması, Bulgar nüfusunun bulunduğu oldukça geniş alanları Bulgaristan sınırları dışında bırakır. Özellikle Makedon meselesini o dönemin Bulgar siyasetinin önemli bir konusuna dönüştürür. 22 Eylül 1908'de Bulgaristan tam bağımsızlığını ilan eder, ve 1912-1913 yılları arasında gerçekleşen Balkan Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Balkan Birliği'ne dahil olup birliğin başarısında büyük rol oynar. Hemen ardından ülke komşularıyla çatışmaya girdi ve İkinci Balkan Savaşı (1913) ve Birinci Dünya Savaşı (1915) 'nda önemli bölgeler kaybeder.²¹

Bulgaristan'ın savaşlardaki yenilgisi parti sistemindeki köklü değişikliklere neden olur ve savaş sonrası ilk yıllarda Bulgaristan Tarım Halkları Birliği yönetime geçer ancak 1923'te bir askeri darbe ile hükmet el değiştirir. Birkaç yıl sonra, demokratik rejim onarılır, ancak 1934'te Büyük Buhran ve bir siyasi istikrarsızlık döneminden sonra, Çar Boris III'e otoriter bir diktatörlüğün dayatılması ile yeni bir askeri darbe gerçekleşir.²² Bulgaristan, İkinci Dünya Savaşı'nın başında uluslararası ortamı kullanır ve Krayov Anlaşması ile barışçıl bir şekilde Güney Dobrudja'ya topraklarına geri ilave eder ancak 1941'de Mihver Devletleri tarafında İkinci Dünya Savaşı'na dahil olur ve Yugoslavya ve Yunanistan'ın büyük bir bölümünü işgal eder. Sovyet birlikleri 1944'te ülkeye girer ve askeri bir darbe hükümeti Komünist Parti'nin yönettiği bir hükümete çevirir.

Batılı Müttefiklerle imzalanan barışa kadar çok partili bir sistemle yönetilen ülke 1947 yılında Sovyet tarzında totaliter bir rejim ile yönetilmeye başlar. Sovyet modeli bir planlı ekonomi sistemi ile işletmeler kamulaştırılır ve kolektif tarıma geçilir. Kitlesele politik terör ortaya çıkar ve on binlerce Bulgar toplama kamplarına gönderilir. Tamamen kapalı bir dış politika ile ülke Sovyet bloğundaki en sadık katılımcılardan biri haline gelmiştir.²³ Sovyet döneminde Bulgaristan'ı 1956'dan komünist rejimin sonuna kadar Todor Zhivkov yönetmiştir. Bir dizi Sovyet diktatörüne tam itaat göstererek, Sovyet ülkeleri arasında en uzun süre ülke yöneten Todor Zhivkov olmuştur.²⁴ Zhivkov'daki

---

²¹ <http://archives.bg/wars/bv> (Erişim Tarihi: 02.06.2018)

²² <https://www.nationalgeographic.bg/?cid=120&article=6258> (Erişim Tarihi: 02.06.2018)

²³ <http://www.country-data.com/cgi-bin/query/r-1885.html> (Erişim Tarihi: 03.06.2018)

²⁴ "Todor Zhivkov – The longest serving authoritarian", *The Sofia Echo*, 2003

siyasi ve sosyal istikrarlı döneme²⁵ 1987'de başlayan çok yıllı mali krizle sonuçlanan periyodik ve artan ekonomik zorluklar son verir.²⁶

1989'da Avrupa Komünist rejimleri yıkılınca Todor Zhivkov istifa eder ve Bulgar Komünist Partisi iktidar üzerindeki gücünü kaybederek totaliter sistemi kaldırmak için adımlar atmak zorunda kalır. Buna rağmen sonraki yıllarda parti kayda değer bir etkiye sahiptir ve bu geçiş dönemi siyasi istikrarsızlık, acil ekonomik reformların ertelenmesi ve yolsuzluk ve suçların yayılması ile karakterize edilir. IMF'nin yardımıyla 1990'ların sonunda kalıcı bir finansal istikrar sağlanır, 2004'te 1980 güçlü ekonomisinin büyüme hızı yakalanır ve daha sonraki yıllarda dış yatırımların yardımı ile ekonomi canlanır ve kayda değer bir büyüme hızı yakalar.²⁷

2004 yılında Bulgaristan NATO'ya üye oldu ve 2007'de Avrupa Birliği'ne katıldı.

1.3. Coğrafya

Bulgaristan, güneydoğu Avrupa'da, Balkan Yarımadası'nın doğu kesiminde ve Karadeniz kıyısında yer almaktadır. Güneyde Yunanistan ve Türkiye, batıda Kuzey Makedonya ve Sırbistan, kuzeyde ise Romanya ile toplam 1808 km'lik kara sınırı paylaşmaktadır. Doğuda 354 kilometrelik Karadeniz kıyı şeridi vardır.²⁸ Bulgaristan 110993,6 km² toplam alana sahiptir bu da onu dünyanın en büyük 105. ülkesi yapar.²⁹

Ülkede ovalar toplam alanın %30'u iken dağlık alan %41'idir.³⁰

Bulgaristan ılıman iklime sahiptir. Kışları soğuk ve bol yağışlı, yazları ise sıcak ve kuraktır. Yazları her ne kadar kışlarına göre kurak olsa da ülke yazları da yağış alır ve yıllık yağış miktarı ortalama 600 mm'dir.

Ülkede oldukça gelişmiş bir nehir ağı vardır. Yaklaşık 540 nehirle (çoğu Tuna nehrinden beslenir) Bulgaristan tatlı su bakımından zengin bir ülkedir.

---

²⁵ [https://archive.is/20121212053224/lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field\(DOCID+bg0063\)](https://archive.is/20121212053224/lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field(DOCID+bg0063)) (Erişim Tarihi: 03.06.2018)

²⁶ [https://archive.is/20121212132354/lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field\(DOCID+bg0102\)](https://archive.is/20121212132354/lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field(DOCID+bg0102)) (Erişim Tarihi:03.06.2018)

²⁷ NSI, 2018

²⁸ Kongre Kütüphanesi, 2006, s.4

²⁹ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2147rank.html?countryName=Bulgaria&countryCode=bu&regionCode=eur&rank=105#bu> (Erişim Tarihi: 03.06.2018)

³⁰ [https://archive.is/20121212005646/lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field\(DOCID+bg0072\)](https://archive.is/20121212005646/lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field(DOCID+bg0072)) (Erişim Tarihi: 03.06.2018)

1.4. Doğal Kaynaklar ve Çevre

Bulgaristan topraklarının neredeyse %40'ı ormanlık alan, %35'ten fazlası ise ovadır. Toprakları tarıma elverişli olmakla birlikte çok çeşitli mineraller ve doğal kaynaklar barındırmaktadır.³¹ Ülkede en yaygın şekilde rastlanan mineral linyittir, Rila Dağında önemli ölçülerde kahverengi kömür de çıkarılmaktadır.³² Batı Koca Balkan Dağları bakır bakımından oldukça zengindir. Ayrıca manganez, uranyum, kurşun, çinko, demir cevheri, krom,³⁹ dolomit, alçı, kaolin, mermer ve kuvarsit yatakları vardır.³⁸ Pleven'e yakın petrol sahaları geliştirilmiştir.³⁹

Sovyet alanındaki diğer ülkeler gibi, Bulgaristan da ağır sanayi ve yoğun tarıma önem verdi ancak böyle bir politikanın çevresel sonuçlarını hafifletecek önlemler alınmadı. Sonuç olarak, 1990'ların başında, tarım alanlarının yüzde 60'ı gübreler ve böcek ilaçları tarafından kirlenmiş, nehirlerin üçte ikisi kirlenmiş ve ormanların üçte ikisi kesilmiştir. Komünizm sonrası dönemde çevresel farkındalığın artmasına rağmen, devletin idari güçsüzlüğü ve işsizlik korkusu nedeniyle çevresel tehlike yaratan işyerlerine gerekli yaptırımlar uygulanamadı. Örneğin, Bulgaristan'ın tek nükleer santrali olan Kozloduy Nükleer Santrali'nin dört reaktörü 1990'ların başında güvensiz olarak ilan edildi, ancak sadece ilk reaktörün kapanması 2003 yılında gerçekleşti. Şu an dört reaktör de kapatılmış durumda fakat yeni iki reaktör hala çalışır vaziyettedir.³³

Komünizm sonrası dönemde çevre temizliği ekonomik olarak sorunlu olduğu için, 2000'li yıllarda Bulgaristan'da hala ciddi çevresel krizler yaşanmaktaydı. Sanayi emisyonlarından kaynaklanan hava kirliliği; atık suların nehirlere dökülürken süzülmemesi, işlenmemiş atık su, ağır metal ve deterjan konsantrasyonlarına yol açması; hava kirliliğinden kaynaklanan orman hasarı ve bunun sonucunda asit yağmurları ve uygun olmayan endüstriyel atıklardan kaynaklanan ağır metaller tarafından toprak kirliliği ülkedeki çevresel krizlerin en dikkat çekenleriydi.³⁴

1990'lı ve 2000'li yılların başlarında, kurşunlu yakıt kullanan motorlu taşıtlardaki hızlı artış, kentsel hava kirliliğini arttırdı.

Avrupa Birliği'ne giriş sürecinde koşullar arasında çevre kirliliğinin önlenmesi yer aldığından bu görevle sorumlu olan Bulgaristan'ın Çevre ve Su Bakanlığı sıkı önlemler alır. Bulgaristan, Kyoto Protokolünü imzalar ve Protokol'ün hedeflerini yerine getirerek

³¹ Kongre Kütüphanesi, 2006, s.5

³² <https://www.resourcebase.com/> (Erişim Tarihi: 04.06.2018)

³³ www.iaea.org/inis/collection/.../Public/.../47087199.pdf (Erişim Tarihi: 07.06.2018)

³⁴ ec.europa.eu/environment/eir/pdf/.../factsheet_bg_bg.pdf (Erişim Tarihi: 07.06.2018)

karbondioksit emisyonlarında %30 azalma sağlar.³⁵ Ancak, çevre hala çok kirlidir. Otomobiller ve kömür yakıtlı elektrik santralleri sebebi ile Bulgaristan Avrupa'nın en kirlili havasına sahip ülkesidir.³⁶ Toprak ve su, kanalizasyon sistemlerinden ve yerleşim yerlerindeki sanayi sistemlerinden kötü etkilenmiştir.³⁷ Ayrıca, Bulgaristan Birliğe kabul edildiğinde evsel atıkların geri dönüştürülmediği tek AB üyesi olmuştur.³⁸ Günümüzde Bulgaristan atıkların neredeyse %35'ini geri dönüştürmektedir.³⁹

1.5. Demografik Faktörler

Nüfusun geneli Bulgarlardan oluşmaktadır. Türkler ülke nüfusunun %10'a yakın kısmı olup Dobrudja ve Rodop Dağları bölgelerinde yaşamaktadır. Azınlıklar ise Çingenelelerden (yaklaşık 320.000), Ermenilerden (10.000), Makedonlardan (2.000) ve Romenlerden (1 100) oluşmaktadır.⁴⁰ Nüfus artış oranının eksilerde olduğu bu ülkede genç nüfus ülke nüfusunun %27 kadarını oluşturmaktadırlar.⁴¹ Nüfus genellikle tarım yapılan alanlarda toplanmıştır. Meriç vadisi Tuna boyları ve Karadeniz kıyıları nüfusun yoğunlaştığı bölgelerdir. Bulgaristan nüfusu 31 Aralık 2018 itibariyle NSI verilerine göre 7.000.039'dur. Bulgaristan nüfusu en çok 9.009.018'e kadar 1989 yılında yükselmiştir. Geçen yıla nazaran 50.000 azalan nüfus daha da azalarak Haziran 2019 resmi olmayan verilerine göre 6.950.034'e kadar düşmüştür.⁴² Nüfusun %75'i şehirlerde yaşamaktayken %18'i başkent Sofya'da toplanmıştır. Kırsal nüfusu giderek azalırken nüfusun sadece %25'ini oluşturmaktadır bu durumun sebebi tarımın büyük kooperatiflerce yürütülmesi ve küçük çiftçilerin yok denecek kadar az olmasıdır.^{43a} 0-14 yaş arası nüfusun %14'ünü, 15-64 yaş arası %60,8'ini, 65 yaş ve üzeri ise %25,2'sini oluşturmaktadır.^{47b} Toplam nüfusun ortalama ömrü 74,7 yıl olup, erkekler ortalama 71,3 yıl yaşamakta, kadınlar ise ortalama 78,4 yıl yaşamaktadırlar.⁴⁴

³⁵ https://www.novinite.com/view_news.php?id=106682 (Erişim Tarihi: 07.06.2018)

³⁶ https://www.novinite.com/view_news.php?id=117439 (Erişim Tarihi: 07.06.2018)

³⁷ <https://www.esiweb.org/index.php?lang=en&id=379> (Erişim Tarihi: 07.06.2018)

³⁸ <https://www.consilium.europa.eu/bg/press/press-releases/2018/05/22/waste-management-and-recycling-council-adopts-new-rules/> (Erişim Tarihi: 08.06.2018)

³⁹ <http://bnr.bg/tr/post/100934558> (Erişim Tarihi: 07.06.2018)

⁴⁰ <http://miris.eurac.edu/mugs2/do/blob.html?type=html&serial=1039432230349> (Erişim Tarihi: 07.06.2018)

⁴¹ <http://www.nsi.bg/bg/content/2977> (Erişim Tarihi: 07.06.2018)

⁴² NSI Broşürü, 2018, s.1

http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/publications/Brochure_Bulgaria2018.pdf (Erişim Tarihi: 08.06.2018)

^{43a,b} NSI, 2018

⁴⁴ <https://fakti.bg/bulgaria/302595> (Erişim Tarihi: 08.2018)

Ülkedeki okuryazarlık oranı %99'dur buna rağmen bu oranla Avrupa Birliği ülkelerinin ortalaması altında kalır.⁴⁵

1.6. Tarih Boyunca Bulgaristan Ekonomisi

1.6.1. 1878- 1912 Yılları Arası

Bulgaristan'da ekonomik dönüşüm Osmanlı-Rus (Kurtuluş) savaşı ile başlar. Ruslar 1878-1912 yılları arasında ülkenin serbest ekonomik gelişimini sağlar. Kapitalist ilişkilerin hızlı gelişimi için yolu temizler ancak hemen başlatamaz. Kurtuluştan sonraki ilk yirmi yıl boyunca, küçük burjuvazinin ekonomik ve politik yaşamdaki baskın etkisi ile kapitalizmin gelişimi nispeten yavaş bir hızda gerçekleşir. Ardından, kapitalizmin tam olarak sağlamaştırılması için temel ön şartlar yaratılır.⁴⁶

Bu dönemde en büyük değişiklik, ülke nüfusunun 4/5'inin istihdam edildiği tarımda meydana gelir. Kurtuluş Savaşı sırasında, Türk toprak sahiplerinin toprakları devrimsel olarak Bulgar köylüler tarafından ele geçirilir. Geri çekilen Türk ordusu ile birlikte kaçan Türk köylülerin topraklarının çoğunun ele geçirilmesine rağmen Bulgar köylülerin büyük bir kısmı arasındaki toprak kıtlığı nedeniyle Kurtuluştan sonra Bulgar hükümetleri köylüleri toprağı mal sahibi ile anlaşarak satın almaya zorlar. Türklerin büyük oranda sahip olduğu Bulgar toprakları satın alınca birçok köylü topraklarını arttırmış olur. Fakat çiftçilerin birçoğunun tarlaları satın alacak birikimi bulunmadığından ve bankacılık sistemi gelişmiş olmadığından köylüler tefecilerden yüksek faizle borç almak zorunda kalır.⁴⁷

Bu durum, 19. yüzyılın son yıllarına dek on binlerce fakir ve orta gelirli çiftçinin iflas etmesine neden olur bu da tarımsal krize yol açarak tarımda vergilerin %10'a kadar gerilemesine yol açar. Kayda değer araziler, tüccar ve spekülörlerin elinde yoğunlaşmaya başlar. Toprak sahiplendirilmesi oranına göre çok daha düşük oranda bir tarımsal ürün elde edilir. Bunun sebebi çiftçinin elinden tüccarın eline geçen toprağın parçalanarak hiç tarla sahibi olmayan yani çiftçilik yapmayan, yatırım amaçlı toprak alan kişilere satılmasıdır. Tarımdaki kriz ve düşük vergiler tarımdaki kapitalizmin gelişmesini yavaşlatmış olur.⁴⁸

---

⁴⁵ İnsani Gelişim Raporu, 2018

⁴⁶ Bobeva, D. ve Bozhkov, A. (1996), Bulgaria in a Time of Change: Economic and Political Dimensions, 119- 131

⁴⁷ V. Dimitrov, (2001), Bulgaria: The Uneven Transition, London, Routledge

⁴⁸ Andreev, A. (1996). The Political Change and Political Parties, 25-43

Sanayide kapitalizmin gelişmesinin önündeki ciddi bir engel düşük gümrük vergisidir. Başından beri, Türkiye'nin eski ticaret anlaşmalarına göre, malların sınır fiyatlarına göre %5-6 olan gümrük vergisi daha sonra 1894-1897'de ancak %8-14'e yükselir. Bu orandaki gümrük vergileri zanaatkarların ürünlerine rakip olan ithal malların girişlerine kolaylık sağlamış olur. Dolayısıyla dericilik, dokumacılık, sabunculuk gibi zanaat ile uğraşan birçok insan işsiz kalır. İthalat sebebi ile madencilik sektörü de ağır bir darbe alır, ülkenin en büyük madenlerinin çoğu kapatılır.⁴⁹

Düşük gümrük vergileri yerel fabrikaların oluşturulmasını da engeller. Sanayi sermayesinin kar oranı, mevcut faiz oranından düşüktür ve bu nedenle halihazırda yaratılmış olan sermayenin kütlesi, sanayiye değil, tefeciliğe ve ticarete yönelir. 1897 yılına kadar sadece 70 büyük (10'dan fazla çalışanı olan) sanayi işletmesi kurulur.⁵⁰

Aynı zamanda daha gelenekleri ve tecrübeleri olmayan yeni burjuva sınıfı hızla şekillenir. Kurtuluş savaşı öncesi burjuvazisi savaş sırasındaki yıkım ve Türk vereceklilerden toplanamayan borç sebebi ile zor durumda kalırlar. Bu nedenle önceki ekonomik konumlarını kaybederler ve ortaya çıkan yeni burjuva sınıfında yer edinmeye çalışırlar. Ortaya çıkan yeni burjuva sınıfının zenginlik kaynağı tefecilik, girişimcilik, Türklere kalan toprakların alım- satımı, ticaret ve benzeri şeylerdir.⁵¹

Diğer kutupta yeni bir işçi sınıfı doğar. Bu sınıf çoğunlukla harap olmuş çiftçilerden, zanaatkarlardan ve kırsal yoksulların genç neslinden oluşmaktadır. Böylelikle sendika hareketi başlatılmış olur. 1891'de Bulgar İşçi Sosyal-Demokrat Partisi kurulur.⁵²

Ekonomide ve kamusal yaşamda tüm alanlarda atılım ikinci dönemde (19. yüzyılın son yıllarından Balkan Savaşı'na kadar) gerçekleşir. Bu atılım özellikle kapitalist sanayinin gelişme hızının artmasına yol açar. 1911'de büyük (10 çalışandan fazla) sanayi kuruluşu sayısı beş kat artar ve 15.000 çalışanı ile 345 işletmeye ulaşır. 1896'da yerel sanayi ürünleri toplam tüketimin %13'ü iken bu oran 1911'de %43'lere ulaşmıştır (bu orana zanaat ürünleri ve hizmetleri dahil değildir). Sanayinin hızla gelişmesinin nedenleri, iç pazarın genişletilmesinde yatar (bir dereceye kadar demiryolu hatlarının, karayollarının, limanların, kamu binalarının vs. yoğun gelişmesi de sebepler arasındadır).

---

⁴⁹ N. Todorov, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişimleri", (1967-68), s. 2-3 ve Not 5

⁵⁰ Bulgaristan Ticaret Ve Sanayi Odası: Business Opportunities in Bulgaria, 2002

⁵¹ Milanov, Krasimir: Obşta Harakteristika na Stopanstvoto na Bılgaria. Sofiya. 2002.

⁵² Popov, N. G.: Politicheska İkonomiya. Tom Vtori. İzdatelstvo Nauka i İzkustvo. Sofiya. 1981.

İthalat vergilerinin %14-65'e kadar yükselmiş olması, 1895 Bölgesel Yerel Sanayi Teşvik Kanunu uyarınca daha büyük sanayi sermayesi için özel ayrıcalıklar sağlanmış olması, 1895-1905 döneminden sonra modern bankacılık sisteminin geliştirilmesi ve faiz oranlarının sermaye kar oranının altında tutulması sanayinin gelişmesinin sebeplerinden birkaçıdır. 1894-1911'de sanayi üretimindeki yıllık büyüme oranı İngiltere'de %2, Fransa'da %2,5, Almanya'da %4,1, ABD'de %5, Romanya'da %8,1, Sırbistan'da %12,5 iken Bulgaristan'da %13-14'tür.⁵³

Ancak, bu göstergelerin önemi abartılmamalıdır çünkü her zaman daha düşük sanayileşme başlangıç seviyesi, daha kolay ve daha yüksek büyüme oranlarına olanak sağlar. Sanayi ürünü toplamının kişi başına düşen değeri baz alındığında Bulgaristan gelişmiş kapitalist ülkelerin 20 ila 45 kat gerisindedir.⁵⁴

Tarımda da önemli değişiklikler meydana gelmektedir. 19. yüzyılın sonlarındaki ve 20. yüzyılın başlarındaki Avrupa tarımsal krizinin sonlanması ile tarım fiyatları yükselir. Bunun sonucunda köylü kesimde kısmi iyileşmeler meydana gelir. 19. yüzyılın son yıllarındaki fakir ve orta sınıf çiftçilerin bir bölümünün yok olma süreci sona erer ve ülkedeki toplam çiftçi sayısı artar.⁵⁵ Köylerde modern bankacılık sistemi tam gelişme de tefecilik hala devam etse de düşen faiz oranları çiftçilerin artmasında büyük rol oynamaktadır.

Kapitalizmin tarıma nüfuz etmesi hızlandırılır. İşe alınan (daimi) çiftlik işçilerinin sayısı 1900'de 59.000'den 1911'de 161.000'e yükselir. 1906-1911 yılları arasındaki tarım makineleri ithalatının 19. yüzyıla göre sekiz kat artmış olması da kapitalist çiftliklerin artışının bir göstergesidir. Arazi mülkiyetinin 1897-1908 dönemindeki yoğunlaşma derecesi neredeyse hiç değişmeyen bir düzeyde kalır. Ancak zengin köylülerin ve daha büyük toprak sahiplerinin büyük bir kısmı, kiralanmış emek kullanarak kapitalist istihdam yöntemlerine geçmektedir. Bununla birlikte işe alınan emeğin ve 200 hektarın üzerindeki arazinin nispi payı ile Bulgaristan, gelişmiş kapitalist ülkelerden çok daha düşük bir düzeydedir.⁵⁶

Kurtuluş sonrası 1911'e kadar geçen süre boyunca toplam tarımsal üretim hacmi iki kattan fazla artmakta bu da yıllık ortalama %3 büyüme anlamına gelmektedir. Bu ekili

---

⁵³ Petrov, İvan, Osnovi na İkonomikata. Plovdiv. 2000.

⁵⁴ İliev, İ, Za Opornite Toçki na İndustrialnata Politika na Stranata. UNSS. 2001.

⁵⁵ Velev, Todor: Bankovo Delo. BM Yayınevi. Sofya. 1999

⁵⁶ ZNEPOLSKI, İvaylo "Sastavitel i Redaktor" (2009) İstoriya na Narodna Republika Balgariya, Rejimat i Obşestvoto, İnstytut za İzsledvane na Blizkoto Minalo, İzdatelstvo Siela, Sofya

alanın önemli bir şekilde artmasından kaynaklanmaktadır. Ekili alan tarımsal arazilerin ve devlet ormanlarının olumsuz etkilenmesi pahasına artırılmıştır. Bununla birlikte, mutlak verim seviyesi düşük kalır (buğday için- dekar başına ortalama 100 kilogram).⁵⁷

Gelişmeye rağmen, kapitalizmin tarımdaki gelişimi geride kalır. Büyük sanayi sermayesi durumundan farklı olarak, burjuva devleti, tarımdaki kapitalist unsurlara özel yatırımlar sağlamaz (gümrüksüz tarım makineleri ithalatı hariç). Tarımsal maaşın düşük olmasına rağmen, tarıma yatırılan sermayenin kar oranı, ticari ve sanayi sermayesinin faiz oranı ve kar marjının altında kalmaktadır. Bu, banka kredilerinin alınmasının ticaret ve sanayiden daha zor olduğu tarıma daha fazla sermaye çekmeye engel olmaktadır. Engeller arasında kentsel nüfusun yüksek olmayan yüzdesinin ve zayıf gelişmiş yerel sanayinin tarımsal hammaddeye talebinin yetersizliği vardır. Nispeten yüksek arazi kira oranı, kapitalist arazi yönetimi yöntemlerine daha yoğun bir geçişi engeller.

Köylerdeki kooperatifleşme ile birlikte tarımda kapitalizmin gelişmesi sağlanır. Kooperatifleşme hareketine küçük ve orta ölçekli çiftçiler de dahil olur.

1906-1911 yılları arasında ülkenin dış ticaret cirosu 1886-1890 ortalaması ile karşılaştırıldığında iki katına çıkar. Ancak ithalat- ihracat oranlarına bakıldığında Bulgaristan diğer gelişmiş ülkelere nazaran iki ile yedi kat geridedir. Ülkenin ihracatının ana maddesi tahıldır. İhracat ve dış ticarete borç verme ağırlıklı olarak yabancı sermayenin elindedir. Burjuva devletinin olmadığı durumda ancak dış ticaret gelişir.

Ülkenin ödemeler dengesi pasiftir ve önemli dış kredilerle dengelenir- hükümet, belediye veya diğer devletlere ait bankalar. Bankacılıkta ve ağır sanayide önemli bir yabancı sermaye girişi vardır. Buna rağmen altın Bulgar levası 1912 yılına kadar sabittir.⁵⁸

1887'den 1911'e kadar olan süre zarfında iç mal devir hızı kademeli olarak ticaretin mal türüne göre uzmanlaşması ve toptan ve perakende arasındaki bölünme ile üçe katlanır. 1890'larda ilk emtia borsaları ortaya çıkar. İç piyasa fiyatları, 19. yüzyılın sonuna kadar büyük ölçüde sabit kalır, ardından 1912 yılına kadar yaklaşık %40 artış kaydeder. Bunun sebebi devlet işlerinin büyük ölçüde gümüş sikke ve banknotlarla yürümesidir.

---

⁵⁷ Milanov, Krasimir: Obşta Harakteristika na Stopanstvoto na Bılgaria. Sofiya. 2002

⁵⁸ Milanov, Krasimir: Obşta Harakteristika na Stopanstvoto na Bılgaria. Sofiya. 2002

Ekonominin gelişmesindeki başarılar, 1910'da 414.000 (nüfus 4.4 milyondur) ulaşılan işçi sınıfının durumunu iyileştirmek anlamına gelmez.⁵⁹ Maaş ayda 34 BGN- 79 BGN arasında değişirken, ekmeğin fiyatı 0,25- 0-30 BGN ve kilogram başına et 0,46 ile 0-98 BGN arasındadır.⁶⁰ Balkan Savaşının arifesinde bile çalışma günü yaklaşık 10-11 saattir ve işletmelerde hijyen koşulları kötüdür. 1905'te iş hukuku ortaya çıkmıştır. Yine de işçi sınıfının durumu gelişmiş ülkelere göre ağırdır.⁶¹

Bulgaristan'da kapitalizmin sonradan gelişmesi tekelleri geciktirir fakat engelleyemez. Balkan Savaşı arifesinde (esas olarak 1905-1912 arasında), tekelleri kapitalizm biçimlerinin ilk yenilikleri ülkede bazı büyük bankaların yabancı sermayeli ilk kartelleri ve yan kuruluşları şeklinde ortaya çıktı.⁶²

19. yüzyılın sonundan 1912'ye kadar kayda değer sayıda özel sermaye bankası da ortaya çıkmış sayıları 67'ye ulaşmıştır ve sermayeleri hali hazırda dört kattan fazla artmıştır. En büyük anonim banka, 1895 yılında kurulan Bulgar Ticaret Bankasıdır. Bulgaristan Ulusal Bankası özel kredi kuruluşlarını desteklemektedir ancak öncül rol devlet bankalarına aittir. Devlet bankaları sermayenin %65'ini elinde tutmaktadır. Bulgaristan'ın 20. yüzyıldaki ekonomik kalkınması, çoğu kredi ve ticarete odaklanan yabancı sermayeyi kendine çeker. Ülkede sadece 1 yılda, toplam 33 milyon leva sermaye ile 9 yeni yabancı banka açılır.⁶³ Bankacılıktaki gelişmeler, talep ve kredi arzı arasındaki uyumsuzluğu ortadan kaldırmakta ve tefeciliği sınırlandırmaktadır. Bu, faiz oranlarında bir düşüşe yol açmaktadır ve serbest sermayenin sanayiye yönlendirilmesine yardımcı olur.

1878-1912 döneminde, Bulgaristan zor bir ekonomik gelişme yolu yaşamıştır. Karmaşık uluslararası ve Balkan ekonomik ortamına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'ndan çıkmanın ve gelişmenin yollarını bulmuştur.

1.6.2. Sosyalizm Dönemi

9 Eylül 1944'te, Bulgaristan'da ülkenin sonraki birkaç on yıldaki gelişimini belirleyecek bir askeri darbe gerçekleşir. Bu tarihten sonra Bulgaristan sosyalizm ve

---

⁵⁹ NSI,2018

⁶⁰ http://www.bnb.bg/bnbweb/groups/public/documents/bnb_publication/discussion_2006_54_bg.pdf (Erişim Tarihi: 29.09.2019)

⁶¹ <https://www.kik-info.com/spravochnik/mrz.php> (Erişim Tarihi: 29.09.2019)

⁶² Vassil Aleksandrov-Petar Marinov, The People's Republic of Bulgaria, Country Economy, Foreign Trade, Bulgarian Chamber of Commerce and Industry, 1978,s. 48

⁶³ http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/681_1948_Istoriya_BG_preocenka.pdf (Erişim Tarihi: 29.09.2019)

sosyalist gelişme yolunda ilerleyecektir. Kısa süre sonra özel mülkiyet kamulaştırılmış ve devlete ait olmuştur. Sanayileşme hızla devam ederken devlet tek ticari varlık haline gelmektedir. Devletin ekonomik kalkınmasında yeni bir başlangıç olur, ancak yalnızca 45 yıllık egemenliğin ardından sosyalizm çöker.⁶⁴

1940'lı yıllarda Bulgaristan'da komünist rejimin kurulması, ülkede ekonomik mülkiyetin kamulaştırılması veya kolektifleştirilmesiyle planlı bir ekonomi süreci başlatır. 1948-1953 döneminde Bulgaristan ekonomisi Sovyetleştirildi. 1950-1973 arasında kişi başına düşen GSYH 1651 dolardan 5284 dolara yükselir ve 1989'da 6217 dolara ulaşır. Ellili yılların ikinci yarısında, bütçe tarafından finanse edilen yoğun bir sanayileşme politikası getirilir ve şehirlerde işgücü kaynaklarının yoğunlaşması önemli bir ekonomik büyümeye yol açar. 1950-1956 arasındaki yıllarda, Bulgaristan ortalama %22,8 büyüme oranı ile önemli bir sanayileşme geçirir. Bu sanayileşme 1980'lerin ortalarına kadar devam eder, ancak çok daha yavaştır. İhracatın önemli kısmı (1988'de yaklaşık %82), büyük bir kısmı COMECON ekonomik birliğini oluşturan sosyalist ülkelere yöneliktir. 1960'a gelindiğinde, ekonominin hızlı büyümesi modeli çalışmayı bırakır ve büyüme istikrarlı bir şekilde yavaşlamaya başlar. Bu sürece nüfus artışında istikrarlı bir düşüş eşlik eder. 1960'larda, ticareti geliştirmeyi, verimliliği ve kaliteyi iyileştirmeyi amaçlayan bir dizi ekonomik reform yapılır. Ancak reformda yer alan ekonomik değişiklikler gerçekleştirilmediği için planlı ekonomiden pazar ekonomisine geçiş sağlanamamıştır. 1950'lerin başında, BKP tarımda kitlesele kolektifleşme gerçekleştirir, tarım arazilerini sahiplerinin elinden alır ve Emek Kooperatif Çiftliklerine (TKZS) ve devlete ait çiftliklere dahil eder. Köylülere baskı ve şiddet uygulanan bu süreç 1957'de sona erer. Komünizm döneminde, ülkenin ekonomik kalkınmasında ilk kez, sanayi üretimi tarımın önündedir ve 1970'te sanayi-tarımsal üretim oranı 4:1'dir.⁶⁵

1.6.2.1. Sanayileşme

Yeni iktidar, bu dönemde parti siyasetinin asıl amacı olarak ilan edilen ülkede yoğun bir sanayileşme için halka çağrı yapmıştır. Sanayileşmenin ekonomideki diğer dalların da canlanmasında temel teşkil edeceğine inanılmaktadır.

Çok sayıda büyük fabrika ve üretim tesisi inşa edilir.⁶⁶

⁶⁴ Baeva, Kalinova, Sotsializmut v ogledaloto na prehoda, İzdatelstvo İztokZapad, Sofya 2011.

⁶⁵ Risa Chardakova, Bulgariya i SİV <http://www.referati.org/bylgariq-i-siv-1949-1989-g/47608/ref> (Erişim Tarihi: 18.11.2018)

⁶⁶ Baeva, Kalinova, Sotsializmut v ogledaloto na prehoda, İzdatelstvo İztokZapad, Sofya 2011.

- Kozloduy Nükleer Enerji Santrali
- Kremikovtsi Metalurji Fabrikası
- TPP Maritsa East- 1, 2, 3
- LUKOIL Neftochim Burgaz, Balkanların en büyük petrol rafinerisi
- Plevne'deki Petrokimya Tesisi
- Balkan Fabrikası, Lovech - Arabalar, Motosikletler, Bisikletler, Araçlar
- Tramvay Tesisi "Sredets", Sofya
- Otobüsler ve trolleybüsler fabrikası "Chavdar", Botevgrad
- Madara Kamyon Fabrikası, Şumnu
- Azot-Gübre Tesisi, Stara Zagora
- Antibiyotik Fabrikası, Razgrad
- Robot Üretme Tesisi "Beroe", Stara Zagora

Yeni şehirler inşa edilir- Dimitrovgrad, Rudozem, Madan. 1965'te, ülke 1939'dan 26 kat daha fazla elektrik ve ısı üretir, demir çelik üretimi 106 kat, demir dışı metal üretimi 273 kat artar, makine imalatı ve metal işleme endüstrisi 142 kat büyüme gösterir. Ancak bu tür bir karşılaştırma, İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki sanayi faaliyetlerinin bir kısmının hiç mevcut olmadığı veya düşük bir seviyede olduğu gerçeği nedeniyle büyük ölçüde yanıltır.⁶⁷

Bulgaristan ekonomisi bu süreçte planlı bir kalkınma hedeflemekte ve buna yönelik beş yıllık kalkınma planları hazırlamaktadır. 1949'dan 1990'a kadar 9 kalkınma planı mevcuttur. Hepsi hedeflerine ulaşmış olup bazıları beş yıllık süre dolmadan hedeflerine erişmiştir. Sosyalizmin çöküşü ile son kalkınma planı sonuçlanmamıştır.

1944-1989 dönemi kurtuluş sonrası Bulgaristan'ın ekonomik kalkınmasında kesinlikle çok büyük önem teşkil eder. Sosyalizm, büyük sanayileşme ve mekanizasyonu ile Bulgaristan ekonomisinde önemli bir iz olmaya devam etmektedir. Ekonomik gelişmeyle birlikte, bu süreç sona erdikten 20 yıl sonra çözülemeyen birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir. 45 yıllık bu süreç Bulgar milleti üzerinde toplumsal etkiler bırakmıştır ve etkileri devam etmektedir.⁶⁸

⁶⁷ Stoyan Donçev, 'Razpadane na Balgarskite Predpriyatiya i Prestrukturirane na Industrialnata Deynost' (Bulgar Kurumlarının Yapısal Değişimi ve Sanayiinin Yeniden Yapılandırılması), İFPS, Sofya, 2000, s.11.

⁶⁸ Tsvetana Georgieva, Nikolai Genchev, Ğstoriia na Bylgariia tom II, Anubis, Sofiya 1999,s.60-63.

1.6.3. 1989 sonrası

Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası'nda açıkça belirtilmektedir ki ülke sosyal pazar ekonomisini benimsemelidir.

Diğer Doğu Avrupa ülkelerinden farklı olarak, Bulgaristan'daki üretim kapasiteleri üzerindeki kontrolün çoğu 1990'ların ikinci yarısına kadar kamuda kalmıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen küçük özelleştirmeler torpilliler arasında kontrol edilemeyen ve yozlaşmaya açık kanunlar altında yapılmıştır. Bu durum ülkede “gri ekonomi” dönemi başlatır.

Ekonomi 1987'den sonra Sovyet sübvansiyonlarının azalması, dış borcun artması, COMECON sisteminin çökmesi ve yakından bağlantılı olduğu Sovyet pazarının kaybıyla birlikte hızla küçülür. Refah %40 azalır ve 1989 öncesi seviyesini ancak Haziran 2004'te yakalayabilmiştir. Ek olarak BM'nin Sırbistan'a yönelik yaptırımları (1992-1995) ülke ekonomisine ağır bir darbedir. Belgrad'a uygulanan ambargo, farklı türdeki hammadde ve mal kaçakçılığı yoluyla suç örgütlerinin kazanç sağlamasına zemin hazırlar. Bu durum karşısında yaşanan en büyük olumsuzluk 1994'te %122'ye ulaşan enflasyondur. Bu yıl ayrıca ülke ilk defa 1988'den sonra büyüme yaşamıştır. Enflasyon 1995'te ancak %32 civarına düşürülebilmiştir. Bununla birlikte, acil uygulanması gereken ekonomik reformların uygulamasının yavaşlatılması, Zdenko Videnov hükümetinin yüksek bütçe açığında sabit döviz kurunu sürdürme yönündeki başarısız girişimleri 1996 yılının sonlarında ve 1997'nin başlarında ekonomik gerilemeye yol açar. Bu durum %311 hiperenflasyon, döviz kurunun çöküşü ve onlarca bankanın iflası ile sonuçlanır.⁶⁹

1997 baharında iktidara gelen UDF hükümeti IMF ve Dünya Bankası'nın da onayladığı bir ekonomik reform paketi başlatır ve ekonomi istikrar kazanmaya başlar. Bu reform devlet varlıklarının ekonomide özelleştirilmesine ilişkin büyük çaplı yapısal reformlar da içermektedir. Daha 1998'in başlarında, %3,5'lik ekonomik büyüme sağlanmış ve 1999 yılına kadar enflasyon %6,2'ye düşürülmüştür. Lev (Bulgar Levası) kur oranı başarıyla Alman markına ve 1999'da Euro para birimine sabitlenmiştir.⁷⁰

Bununla birlikte, bu reformlar, bugün hala daha az gelişmiş olan ve nüfusun en fakir ve en zengin kesimleri arasındaki önemli farkın nedenlerinden biri olan orta ölçekli

⁶⁹ I. BAEVA, *İzledvania Po İstoria Na Sotsializma v Balgaria*. Prehodat, 2011

⁷⁰ GRINÇAROV, Stoyço, “Sotsialno İkonomiçesko i Politiçesko Razvitie na Bİlgariya, 1886-1903”, *İstoriya na Bİlgariya*, C.VII, Sofya 1991.

işletmelerin pahasına yapılmıştır. Devlet idaresindeki yolsuzluk ve hukukun yetersiz kalması diğer ciddi sorunlar arasındadır.

Hükümetin Avrupa Birliği üyeliğine yönelimi, yatırımcıların Bulgaristan ekonomisine olan güveninin artmasına neden olur.

2001'de seçilen Simeon Saksoburggotski hükümeti, 1997'de belirlenen ana ekonomik hedefleri sürdürme, para kurulu düzenlemesinin sürdürülmesi, makul mali yasaların uygulanması, özelleştirme sürecinin hızlandırılması ve yapısal reformların yapılması sözünü vermiştir.⁷¹ 2004'te Bulgaristan, Avrupa Birliği ile müzakereleri tamamlar ve 1 Ocak 2007'de Birliğe katılır. Bulgaristan ekonomisinde bir ilerlemeye dair tahminlere ve son yıllarda azalan işsizlik oranına rağmen, hükümet AB'ye giriş sonrası da düşük yaşam refahı ile ilgili sorunlarla karşı karşıya kalır. 2007 yılında, Bulgaristan ekonomisi bütçe fazlası ve değişken enflasyon ile yılda %6 oranında istikrarlı bir ekonomik büyüme kaydeder.⁷²

1.7. Sektörel Yapı

Sektörler olarak incelendiğinde Bulgaristan 1990'lara kadar sosyalist bir ekonomiye sahip olduğu için sanayinin %50'nin üzerinde payı vardır. Sosyalizmin çöküşünün ardından eskiden önemsiz olan ticaret ve hizmet sektörü ön plana çıkmıştır. Bu piyasa ekonomisine geçiş döneminde ticaret ve hizmet sektörünün önem kazanmasının yanı sıra özel sektör de GSYH içindeki payını hızla arttırmıştır.

Bulgaristan'da 1992 yılından başlayan ve günümüzde de devam eden bir hizmetler sektörü hakimiyeti vardır. GSYH içindeki payı %65'lerin altına düşmemektedir. (Bkz. Tablo 1.2).

Tablo 0.2. GSYH'nin Sektörel Dağılımı (BNB,2018)

Milyon Leva	2014	2015	2016	2017
GSYH	83 756	88 575	94 130	101 043
GSYH* (GSYH – Kayıt Dışı Ekonomi)	72 732	76 550	81 218	87 634
Tarım	3819	3664	3817	4114
Sanayi	19835	21335	22993	24924

⁷¹ <https://www.banker.bg/novini/read/prez-2001-g-simeon-saksoburggotski-poloji-kletva-za-ministur-predsdatel> (Erişim Tarihi: 30.09.2019)

⁷² BNB, 2018

Hizmetler	49078	51551	54408	58597
%				
GSYH'deki değişim		5,75	6,27	7,34
GSYH**'deki değişim		5,25	6,10	7,90
Tarım/GSYH* (Tarımdaki Değişim)	5,25	4,79 (-4,09)	4,70 (4,18)	4,69 (7,78)
Sanayi/GSYH* (Sanayideki Değişim)	27,27	27,87 (7,56)	28,31 (7,77)	28,44 (8,40)
Hizmetler/GSYH* (Hizmetlerdeki Değişim)	67,48	67,34 (5,04)	67 (5,54)	66,87 (7,70)

Tarım diğer iki sektörün çok gerisinde kalmıştır ve yıldan yıla artıyor olmasına rağmen GSYH'deki payını arttıramamaktadır. Sanayi, GSYH'deki payı ve yıllık büyümesi açısından artış göstermektedir. Hizmetler sektörü ise GSYH'deki payını azaltma eğilimindedir fakat yıllık büyümesi pozitifdir.

1.7.1. Birincil Sektör

Birincil ekonomik sektör, madencilik, tarım, ormancılık, hayvancılık, balıkçılık ve tuz üretimi gibi unsurlardan oluşmaktadır.

Birincil sektör insan ve insan toplumu için hayati önem taşımaktadır. İkincil sektöre hammadde sağlamaktadır. Dolayısı ile birincil sektörü ülke ekonomisinin hammadde sektörü olarak tanımlayabiliriz.

Bu sektörün en önemli dalı tarımdır. Diğer dalı ise madenciliktir.

1.7.1.1. Tarım ve Hayvancılık

Tarım ürünlerinin üretim miktarı insanlık için hayati önem taşır. Hazır gıda ürünlerinin yanı sıra, tarım endüstrisi, gıda ve tekstil endüstrisi için birçok bitkisel ve hayvansal hammadde de üretmektedir. Tarımın gelişimi ve bölgesel dağılımı sosyoekonomik unsurlara, bölgedeki sanayileşme derecesine, nüfus yoğunluğuna ve doğal koşullara bağlıdır.

Bulgar ekonomisinde tarım sektörünün payı yıllar içinde ciddi düşüşler yaşamıştır. 2017 yılı için ülke ekonomisine yarattığı katma değer %5'ten azdır. Bulgaristan topraklarının %60'a yakını tarımsal alandır ve tarımsal alanın %70'i ekilebilir durumdadır.

Bulgaristan sosyalizmin çöküşü ile oldukça değişim yaşamıştır. Tüm sektörlerde değişime gitmiştir ve tarım sektöründe de önemli değişiklikler yaşanmıştır. 1989 öncesi dönemde kooperatifler yolu ile sürdürülen tarım anlayışı terk edilip pazar ekonomisi anlayışı benimsenmiş ve tarımda reforma gidilmiştir. Kooperatifler kapatılmış ve toprak sahiplerine geri iade edilmiştir. Başarı ile geçen bu süreç aslında 3 milyon toprak sahibi yaratmış ve bölünen arazi tarımsal üretim miktarı ve verimlilik yönünden önemli kayıplar yaşatmıştır.

Kapanan kooperatifler isim değiştirerek özel çiftlikler haline gelmiştir. Tarımda başarısız olan çiftçiler topraklarını bu özel çiftliklere kiralamaya başlar. Zamanla bu çiftlikler komünizm zamanındaki kooperatiflere benzer. Aradaki tek fark özel çiftlikler devlete ait değildir ve toprak sahipleri toprak miktarlarına göre kazanç sağlar. Tarım sektöründe istihdam edilenlerin %99'u bu özel çiftliklerde çalışmaktadır. 2017 yılında özel çiftlikler tarımsal ve hayvansal ürünlerin %95'e yakınına üretmiştir. Tarımda istihdam edilenler toplam istihdamın sadece %16'sını oluşturmaktadır.⁷³

Bulgaristan'ın dünya genelinde rekabet gücünün yüksek olduğu tarımsal ürünler; tahıllar, tütün, gül ve üzümdür (Bkz. Tablo 1.3). Tahıl ürünlerinden en önemlisi buğdaydır, önemi yüksek olan diğer tahıllar da arpa ve mısırdır. Bulgaristan AB üyeliğinin ardından stratejik olarak tahıl üretimine odaklanmıştır. Nitekim ihracatının önemli bir kısmı tahıllardan oluşmaktadır. Bitkiler de ülke ekonomisi için önem arz etmektedir. Güney Bulgaristan tütüne yoğunlaşırken, Kuzey ayçiçeğine yoğunlaşmıştır. Şu an Bulgaristan tütün ihracatında Avrupa'da ilk sıradadır. Gülyağı ile ülke dünya çapında nam salmıştır.

---

⁷³ http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/data/timeseries/GDP_2.2.1_ESA_2010.xls (Erişim Tarihi: 10.06.2018)

Tablo 0.3. 2018 Yılı Tarımsal Üretim Miktarı (Ton), (Bulgaristan Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2018)

Buğday	5 832 449
Çavdar	13 776
Arpa	437 507
Yulaf	24 308
Mısır (tane)	3 478 013
Kolza	471 035
Ayçiçeği	1 927 040
Tütün	8 640
Gül	14 483
Lavanta	34 481
Yonca	444 039
Baklagiller	35 450

Avrupa Birliği'ne girdikten sonra stratejik olarak güçlü olunan yöne yani tarıma ağırlık verilmesi planlanmasına rağmen ülke ekonomisinde tarım sektörü hala düşüştür. Birlik her yıl düzenli teşviklerle bu durumu düzeltmeye çalışmaktadır.

Hayvancılık her ne kadar 1990'lara kadar önemsenmemesi sebebi ile ciddi düşüşler yaşamış olsa da o tarihten sonra yavaş yavaş toparlanmıştır. Avrupa'nın en doğal yoğurdu ve peyniri Bulgaristan'da üretilmektedir.

Ülkede çeşitli hayvan yetiştirilmektedir en yaygınları; domuz, sığır, koyun ve kümes hayvanlarıdır (Bkz. Tablo 1.4). Arıcılık da oldukça yaygındır. Dış ticarete domuz ve kümes hayvanları önemli rol oynamaktadır. Avrupa Birliği hayvancılık sektörüne de önemli teşvikler sağlamaktadır.

Tablo 0.4. 2018 Yılı Hayvancılık Sektörünün Dağılımı (Ton), (MZHG, 2018)

Sığır	7 257,0
Domuz	80 541,1
Koyun	2 563,5
Keçi	15,8
Kümes Hayvanları	31038,0

1.7.1.2. Madencilik

Bulgaristan ekonomisinin birincil sektörünün diğer sektörü madenciliktir. Bu sektörde kömür, bakır ve çinko en yaygın madenlerdir.

Madencilik sektörü ile Bulgaristan dünya sıralamasında 46. sıradadır.⁷⁴ Bizmut madenciliğinde 10. sırada çinko madenciliğinde 31. sırada bakırda 20. sırada ve kömürde 19. sıradadır⁷⁵. "Elatsite" Madeni Balkanlardaki en büyük madendir, Doğu Avrupa'daki de en büyük madenler arasındadır. Maden, yılda yaklaşık 42.000 ton maden, 1,6 ton altın ve 5,5 ton gümüş üretmektedir.

Bulgaristan'da, yılda yaklaşık 4 ton altın üretilmektedir, yaklaşık değeri 347 milyon BGN'dir.⁷⁶ Maden şirketleri bu kazançtan %96,47'yi alırken, devlet sadece %3,53'ünü alır.

1.7.2. İkincil Sektör

Bulgaristan'da gelişmiş sektörler arasında enerji, imalat, gıda endüstrisi, kimya endüstrisi, inşaat, metalürji sayılabilir (Bkz. Tablo 1.5). Sanayileşme oranı 2017 yılında %2,57 artmıştır. 2018 tahminleri ise %6 artış olarak belirlenmiştir.

Tablo 0.5. İkincil Ekonomik Sektörde Sektörlerin Payı, (NSI, 2018)

Sektör	% Pay
Gıda Endüstrisi	% 16
Tekstil Endüstrisi	% 8
Kimya Endüstrisi	% 20
Enerji	% 6
Elektrik, Gaz ve Su	% 17

1.7.2.1. Enerji

Bulgaristan doğal gaz ve petrol konusunda önemsiz rezervlere sahip olmasına rağmen, gelişmiş enerji sektörü Balkanlarda önemli bir rol oynamaktadır. Ülke coğrafi açıdan stratejik bir konumdadır, petrol ve doğalgazın Rusya'dan Batı Avrupa'ya ve diğer Balkan ülkelerine iletilmesi ve dağıtılması için Bulgaristan önemli bir yoldur.

⁷⁴ <https://trud.bg/българия-е-46-а-в-света-по-добив-на-полезни/> (Erişim Tarihi: 10.06.2018)

⁷⁵ National Minerals Information Center, 2018

⁷⁶ BSE- Sofia, 2018

Kişi başına elektrik üretimi açısından Bulgaristan, Balkanların en büyük elektrik üreticisi ve ihracatçısı haline gelmiştir. Bulgaristan'da Kozloduy Nükleer Santrali (3 760 MW) gibi önemli bir santral bulunmaktadır. Nükleer enerji, ülkenin enerji ihtiyacının %35'inden fazlasını karşılamaktadır.⁷⁷

Elektriğin çoğu termik santral tarafından üretilmektedir. Güneydoğu Avrupa'daki en büyük termik santraller, Maritsa-Doğu kompleksinde bulunmaktadır.⁷⁸ Filibe'de EVN, 100 MW'tan fazla ısı ve elektrik üretecek yeni kojenerasyon inşaatını finanse etmektedir. Gaz türbini, %90'ın üzerinde bir verime sahiptir ve bu, enerji verimliliği ve çevresel sürdürülebilirlikte önemli bir artış sağlar.⁷⁹

Hidroelektrik enerji de iyi seviyelerdedir. Ülkede 221 adet aktif hidroelektrik santrali bulunmaktadır.⁸⁰

Bulgaristan, özellikle rüzgâr türbinleri ve güneş kolektörleri gibi hızlı ve yenilenebilir enerji kaynakları geliştirmeye önem vermektedir.

2017 yılında elektrik ihracatı %40 artarken, 2018 yılında bu artış %60 olarak gerçekleşmiştir.⁸¹

1.7.2.2. İmalat

Bulgaristan'ın imalat sanayi sektörü genellikle sosyalist dönemin eseridir. O dönem ülke yoğun bir sanayileşme politikası izlemiş ve büyük ölçüde başarılı da olmuştur. Sosyalist dönemden sonra sanayileşme politikaları aktif bir şekilde yürümemiş olsa da imalat sanayi sektörünün önemi devam etmekte olup ekonomide belirgin roller oynamaktadır. Ülkenin imalat sanayi sektörü; tekstil, gıda, marangozluk ve dericilik üzerine yoğunlaşmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası Rusya'nın gölgesinde ilerleyen Bulgaristan ekonomisi Rusya'nın ve COMECON'un desteği ile ağır sanayide önemli yollar kat etmiştir. İhtiyacı olan hammaddeyi COMECON üyelerinden kolaylıkla ve anında temin edebilen Bulgaristan makine sanayide ve kimya endüstrisinde hızla gelişmiştir. Bu iki alanda

---

⁷⁷ http://www.kznpp.org/index.php?lang=en&p=about_aec&p1=company_profile (Erişim Tarihi: 30.09.2019)

⁷⁸ <https://www.capital.bg/kquarterly/issue10/> (Erişim Tarihi: 11.06.2018)

⁷⁹ <https://www.evn.bg/Za-nas/Istoria.aspx> (Erişim Tarihi: 30.09.2019)

⁸⁰ <https://dams.reki.bg/Dams/List>, (Erişim Tarihi: 12.06.2018)

⁸¹ NSI, 2019

SSCB'ye önemli miktarlarda ihracat yapmış ve ülke ekonomisine büyük katkıda bulunmuştur.

Sosyalizmin çöküşü ile Bulgaristan'ın imalat sanayi sektörü gerilemeye başlamıştır. Yeni hükümetin ilk beş yıllık kalkınma planı içinde sanayiye yer verilmemiş olup tarıma öncelik verilmiştir. Beş yıllık kalkınma planı sonrası sanayi üretimi biraz canlanmış ama eski ihtişamını yakalayamamış ve ülkeye eskiye nazaran daha az gelir getirmiştir. Sanayi sektörü henüz kendini toparlamaya başlamışken 1997'de yaşanan finansal kriz sektörün daha da gerilemesine yol açmıştır. Krizden sonra iki yıl boyunca negatif seyir izleyen sanayi sektörde inşaat ve makine sanayi kollarında dibe vurmuştur. Sektör 2000 senesinde toparlamaya başlamıştır. Tekrardan yükselişe geçen imalat sanayi dış talebe yönelik mallar üreterek büyüme yaşamıştır. Yükselişte olmasına rağmen GSYH içindeki payını yıllardır %25'ler üzerine çıkarmayı başaramamıştır.

En temel imalat sanayi sektörlerinden gıda endüstrisi, un, et, şeker, tereyağı, konserve gıda vb. gibi hayati öneme sahip gıda ürünleri üretir. Son yıllarda gıda üretiminde, yapı ve organizasyon biçimlerinde büyük değişiklikler olmuştur. Geçmişte tütün ve süt ürünlerinde yoğunlaşmış olan sektör günümüzde et ve konserve endüstrisine önem vermektedir. Gıda endüstrisinde küçük esnaf dönemi çoktan kapanmış ve yerini büyük fabrikalar almıştır. 1940 yılları ile karşılaştırıldığında gıda üretimi 20 kat artmıştır. Burada o yıllardaki nüfusun da 7 milyon olduğunu belirtmekte fayda vardır.⁸² Bulgaristan ihracatının %30'u gıda mallarından oluşmaktadır.

Tekstil endüstrisi, ülkenin imalat yapısında önemli bir yere sahiptir. Çok iyi gelişme koşullarına, hammaddeye, pazara ve vasıflı işgücü kaynağına sahiptir. Pamuk tekstil endüstrisi tekstildeki en önemli alt daldır. Toplam tekstil üretiminin %50'sini pamuk tekstil üretimi oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu alanda istihdam edilen işgücünün de yarısı pamuk tekstil alanında çalışmaktadır.⁸³

Kimya endüstrisi yeni hammadde, yeni malzeme, yeni yakıt vb. şeyler üretir. Geçmişte iş değeri bilinmeyen bu buluşlar gelecekte imalat sanayinin üretim miktarına son derece olumlu yansımaktadır. Örneğin; modern kimya, makine mühendisliğinde üretilen araç setlerinin rolünü kusursuz bir şekilde yerine getiren yeni teknoloji yaratmaktadır. Bulgaristan'da kimya endüstrisi, petrokimya, plastik, kauçuk, suni gübre

⁸² <http://www.nsi.bg/Census/SrTables.htm> (Erişim Tarihi: 12.06.2018)

⁸³ <https://www.investor.bg/evropa/334/a/germanii-vyvejda-nov-ekologichen-sertifikat-za-tekstilnata-industriia-289011/> (Erişim Tarihi 30.09.2019)

üretimi ve ilaç endüstrisi gibi birçok önemli alanda faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Petrokimya endüstrisi en yeni ama en umut verici alanıdır.⁸⁴

1.7.3. Üçüncül Sektör

Üçüncül ekonomik sektör, büyük sosyal öneme sahip bir dizi sektör ve faaliyet toplamından ibarettir. Sektör insanların ihtiyaçlarını karşılayan hizmetler sunar ve ulusal servetin büyümesine ve nüfusun yaşam standardına paralel olarak gelişmektedir.

Üçüncül sektörün Bulgaristan ekonomisinde önemi büyüktür. GSYH içindeki payı %70'lerde olan sektör işgücünün de %65'ni istihdam ettirmektedir.⁸⁵

Bulgaristan'da üçüncül sektör için önemli bölgesel farklılıklar mevcuttur. GSYH içinde en büyük paya sahip olmasına rağmen sektöre yeterli sermaye ayrılmamakta, malzeme tabanı yenilenmemektedir, hizmetlerin kalitesi tatmin edici değildir ve işçinin ücreti düşüktür.⁸⁶

Üçüncül sektörün alt dalları; ulaşım, iletişim, turizm, finansal hizmetlerdir. Ülkenin bölgesel konumu dolayısıyla en önemli sektörler ulaşım ve turizmdir.

1.7.3.1. Ulaşım

Üçüncül sektörün en önemli sektörlerinden olan ulaşımın GSYH içindeki payı %9,3'tür. Ülke ekonomisi için vatandaşlarına ulaşım hizmeti sunmak çok önemli bir sosyal sorumluluktur.⁸⁷

Avrupa Birliği üyeliği öncesinde Bulgaristan gelişmemiş bir ulaşım alt yapısına sahipti. Ekonominin yetersiz kaynak aktarımı ve bakımsızlık sebebi ile Avrupa ve Asya kıtaları arası geçişi sağlayan karayolları çok kötü durumdaydı. Birliğe kabul edilir edilmez Bulgaristan'a ulaşım altyapısını güçlendirmesi için EBRD tarafından kaynak aktarımı yapıldı. Tüm yollara bakım yapıldı ve yollar genişletildi. Avrupa Birliği yardımları ile ulaşım sektöründe iyileşme yaşanmıştır fakat olumsuz bir etkisi de olmuştur. Henüz AB'nin hukuk kurallarına tam ayak uyduramayan Bulgaristan hükümeti

---

⁸⁴ <https://www.investbg.government.bg/bg/sectors/facts-21.html> (Erişim Tarihi: 19.11.2018)

⁸⁵ NSI, 2019

⁸⁶ <https://dapomislim.weebly.com/10581088107710901080109510771085-108910771082109010861088.html> (Erişim Tarihi: 19.11.2018)

⁸⁷ NSI,2019

yolsuzluğun önüne geçememiştir. Yolların yenilenmesi sürecinde bu işten sorumlu olan vasıflı ve vasıfsız çalışanlar olmak üzere herkes yolsuzluğa başvurmuştur.⁸⁸

Bugün itibari ile Bulgaristan'da 1370 km planlanmış otoyoldan sadece yarısı tamamlanmıştır.⁸⁹ Karayolları ülkede en tercih edilen ulaşım yöntemidir.

Demiryolları Bulgaristan'da yaklaşık 6300 km bir ağı kapsamaktadır. Vatandaşlar tarafından pek tercih edilmeyen ulaşım şekline gelmiştir ve günümüzde mal taşımacılığında kullanılmaktadır.⁹⁰

Ülke genelinde dokuz ana demiryolu hattı bulunmaktadır. Bunlardan ikisi Yunanistan ve Türkiye sınırlarına bağlanmaktadır.

Demiryolları ulaşımında durum parlak olmamakla birlikte çok fazla bir altyapı çalışması ve bakım çalışması bulunmamaktadır. En son Krumovo-Dimitrovgrad-Svilengrad demiryolu bölümünün yenilenmesi ve elektrifikasyonu yenilenmiştir ve Türkiye ile sınır geçişi başarıyla tamamlanmıştır. Yapılan bu yenileme ile birlikte 160 km/s hıza kadar seyahat etmek mümkün hale getirilmiş ve buna ek olarak, Türkiye ile Avrupa arasında yük taşımacılığı için daha büyük kapasite yaratılmıştır.⁹¹

Havayolları taşımacılığı 1990'larda aktif şekilde kullanılmaya başlanmış ve o dönemde sektörde tek havayolu şirketi vardır. 2000'lerin başında bu sektördeki tekelcilik sonlanmıştır. Bulgaristan'da 3 havalimanı vardır, Sofya, Burgaz ve Varna şehirlerindedirler. Havayolu ile daha çok yolcu taşımacılığı yapılmaktadır, ticari mal taşımacılığı için pek tercih edilmemektedir. 2018 yılı verilerine göre 12 505 096 yolcu havayolları taşımacılığını kullanırken mal taşımacılığı toplamda 29922,6 ton olarak gerçekleşmiştir.⁹²

Kuzeyden Tuna nehri, Doğudan Karadeniz ile Bulgaristan deniz yolları taşımacılığında oldukça avantajlı konumdadır. Avantajını kullanan ülke bu tür ulaşımında oldukça gelişmiştir. Ülkede şu an faaliyette bulunan 8 liman vardır, en büyüğü Varna şehrinde-dir.⁹³

---

⁸⁸ <http://geografia.kabinata.com/29.htm> (Erişim Tarihi 22.11.2018)

⁸⁹ <https://dariknews.bg/novini/bylgariia/ot-1370-km-magistrali-po-plan-sa-gotovi-samo-polovinata-2076599> (Erişim Tarihi 02.10.2019)

⁹⁰ <https://www.nsi.bg/bg/content/1737/дължина-на-железопътните-линии> (Erişim Tarihi: 02.10.2019)

⁹¹ https://ticaret.gov.tr/data/5b8a43355c7495406a2276c0/2016_Bulgaristan_Muteahhitlik.pdf (Erişim Tarihi: 22.11.2018)

⁹² <https://drugi.dokumentite.com/art/tretichen-sektor-transport/88114> (Erişim Tarihi: 22.11.2018)

⁹³ <http://www.optimaplust.org/pristanishta.html> (Erişim Tarihi: 22.11.2018)

1.7.3.2. Turizm

Bulgaristan'ın alanı nispetten küçüktür ama bölgeye dağılmış çok sayıda tarihi ve doğal yapı, müze ve manastır bulunmaktadır. Başlıca kayak merkezleri Borovets, Bansko ve Pamporovo ve en popüler sahiller- Süzebolu, Nesebar, Altın Kumlar, Güneşli Plaj ve Albena'dır. Rila, Pirin, Vitosha, Stara Planina ve Rodop Dağları alternatif turizm hayranları ve dağcıları etkilemektedir.

Geleneksel turizm biçimlerinin yanı sıra, Bankya, Banya, Varşets, Velingrad, Köstendil, Momin Prohod, Pavel Banya, Stara Zagora Maden Hamamları ve Strelcha gibi kaplıca turizmi de ülkede rağbet görmektedir.⁹⁴

Bulgaristan'da turizm sektörü yıllar itibari ile giderek gelişmektedir. 2018 yılı için toplam turist sayısı 9 273 345'tir. Geçen yıla nazaran sektör %4,4'lük bir büyüme yaşamıştır. Ülkeye en çok turist sırası ile Romanya, Yunanistan, Almanya ve Türkiye'den gelmektedir. Turizm sektöründe istihdam edilenler ülke istihdamının %9,1'ini oluşturmaktadır, bu oran yazları iki katına çıkmaktadır. Üçüncül sektörde ise istihdamın %25'i bu sektöre aittir.⁹⁵

Bulgaristan her geçen yıl turist çekmek adına 5 ve 7 yıldızlı oteller inşa etmekte, var olanları yenilemektedir. Başkent Sofya'da 1237, Varna'da 1004 ve Burgaz'da 652 otel bulunmaktadır.⁹⁶

1.8. Bankacılık

Bulgaristan'da bağımsızlık kazandıktan sonraki ilk banka 1881'de Rusçuk'ta kurulmuştur. Girdap Bankası 20 yıllık bir faaliyetten sonra batmıştır. İlk bankadan kısa süre sonra hükümete yakınlığı ile bilinen Bulgar Ticaret Bankası kurulmuştur. Sonradan kurulan diğer bankalar da hükümete oldukça yakın olmuştur ve istekleri doğrultusunda hareket etmişlerdir. Bu bankalar arasında Bulgar Tarım ve Kooperatif Bankası ve Bulgar Kredi Bankası da vardır.⁹⁷

Sosyalizm döneminde, 1951 ve 1987 arasında, Bulgaristan'ın bankacılık sistemi tek kademelidir. Merkez Bankası ticari bankaların fonksiyonlarını yerine getirmektedir. 1964

---

⁹⁴ <http://www.referati.org/tretichen-sektor-turizym/79302/ref> (Erişim Tarihi 23.11.2018)

⁹⁵ <http://geografia.kabinata.com/35.htm> (Erişim Tarihi: 23.11.2018)

⁹⁶ <https://hotelibulgaria.com/> (Erişim Tarihi: 24.11.2018)

⁹⁷ https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2003/11/22/224006_bulgarskiyat_bankov (Erişim Tarihi 24.11.2018)

yılında, ekonominin uluslararası ticaret faaliyetine hizmet etmek amacıyla bir Bulgaristan Dış Ticaret Bankası (BFTB) kurulmuştur.⁹⁸

1989'da bankacılık sistemi, çoğu Bulgaristan Ulusal Bankası'nın (BNB) eski şubelerini dönüştürerek oluşturulan, 59 ticari bankanın ve Merkez Bankasının oluşturduğu iki aşamalı bir sistemdir. 1990'ın sonunda, devlete ait toplam banka sayısı 70'e ulaşmıştır. Bunların çoğu küçük ve orta büyüklüktedir, ancak bankacılık sistemindeki varlıkların büyük kısmını elinde tutan ve belli sektörlerdeki büyük sanayi kuruluşlarına plan-idari bazda kredi vererek hizmet veren birkaç büyük devlet bankası da vardır. 1990 yılında, COMECON piyasalarının önemli bir kısmını kaybeder, fiyat ve ticarete getirilen serbestleşme ile büyük sanayi kuruluşları etkisiz kalır ve zarar etmeye başlarlar, devlete ait işletmelere verilen banka kredilerinin yarısından fazlası geri ödenmemiştir. 1991'de çıkan bir yasa ile BNB Merkez Bankası olarak kabul edilmiş ve önemli ölçüde özerklik ve bağımsızlık kazanmıştır. Bu yalnızca bir kağıt üzerinde kalmıştır çünkü 1997 yılına kadar bağımsızlığı hükümeti Devlet Bütçe Kanunu ile kredilendirmek için yasal bir baskı uygulayarak sistematik olarak ihlal edilmiştir. 1992'ye kadar banka kurmak Meclis kararı ile olurken o yıl Bankalar ve Kredi Kanunu kabul edilir ve modern bir bankacılık sistemi oluşturma temeli atılır. Bankacılık sektöründe devlet sahipliğini azaltmak amacıyla bir Banka Konsolidasyon Şirketi kurulur ve faaliyetlerinin bir sonucu olarak, 1996 yılında toplam banka sayısı 35'e geriler. Bankalar en aktif olarak, 1991-1993 yılları arasında liberal bir lisans rejimi ve az miktarda gerekli başlangıç sermayesi ve başlangıç sermayesi olarak kullanılan fonların kökenine ilişkin spesifik gerekliliklerin bulunmaması gibi olumlu faktörlerin olduğu durumlarda kurulmuştur. Böylece pek çok banka devletten aldıkları borçlarla faaliyetlere başlar.⁹⁹

Yabancı bankalar ilk olarak 1994'te Bulgaristan pazarına kabul edilmiştir. Yabancı bankaları ülkeye kabul etmek bankacılık sektöründe bilgi birikimini (know-how), teknoloji, organizasyon ve güçlü rekabeti ithal etmenin en doğrudan yoludur.

Yeni oluşturulan özel bankaların bir kısmı, hissedarlarına veya ilişkili taraflara hizmet vererek (çoğunlukla kredi vermek), kredi genişlemesine ve kötü kredilerin payında artışa yol açmıştır. 1995 yılının sonunda devlet ve özel bankaların işletmelere verdiği kredilerin %41'i tahsil edilememiştir. Bu kötü kredi birikimi, bankacılık

---

⁹⁸ Jeffrey Miller, Stefan Petrov, Bankovata Sistema v Bılgaria, İzdanie na BNB, Sofya, 1996, s.8.

⁹⁹ Todor Velevev, Bankovo Delo, BM Yayınevi, Sofya, 1999, s.351.

sektörünün sürekli bir sermaye kaybına, bankacılık sistemine güven kaybına ve mevduatların toplu olarak geri çekilmesine yol açmıştır.¹⁰⁰

1996'da bankacılık krizi patlak verir. BNB bankaları yeniden finanse eder ve böylece enflasyon yaratır. 1996 yılının ikinci yarısında aylık enflasyon %10 ile 27 aralarındadır. Artan para arzı ve BGN'deki değer kaybı beklentileri, insanların yeni basılan parayla gittikçe daha fazla döviz almasına neden olur. Böylelikle BNB aynı zamanda; BGN satın alarak döviz kurunu sabit tutmaya, yeni kaynak aktarımları ile iflas etmekte olan bankaları kurtarmaya ve faiz oranlarını yükselterek enflasyonu düşürmeye çalışmaktadır. Sonuç olarak MB'nin döviz rezervleri tükenir ve döviz kuruna etki etme olasılığını kaybeder. 1996 yılı içinde BGN dolara karşı 6 kat değersizleşir.¹⁰¹

Bankacılık ve döviz krizleri birleşerek 1996- 1997 yılları arasında finansal krize sebep olur. 16 adet banka iflas eder.

Krizden sonraki yıllarda bankaların özelleştirilmesi kararı alınmıştır. Karara göre devlete ait tek banka DSK Bank kalmalıdır. Özelleştirme kararı alınan tüm bankalar 2002 yılına kadar tek tek özelleştirilmiştir. DSK Bankasının devlete ait kalacağı kararı değişmiş olsa gerek ki 2003'te bankanın satışı gerçekleşmiştir. Bankaların çoğu yatırımcılara satılmıştır. O yıllardan bu yana bankacılık sisteminde önemli değişiklikler yaşanmamıştır. Ülkede 21 banka faaliyet göstermekte bunların en büyüğü Unicredit Bulbanktır (eski BFTB). Beş adet yabancı banka şubesi de vardır; T.C. Ziraat Bankası (3 şube), Akbank (1 şube) ve İNG Bank(1 şube).¹⁰²

---

¹⁰⁰ IPI, 2004

¹⁰¹ İvan Petrov, Osnovi na İkonomikata, Plovdiv, 2000, s. 101.

¹⁰² BNB , Prestrukturirane na Bankovata Sistema Stıpka Kım Evropeyskiya Sıyuz, Sofiya, 2002, s. 31.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TEMEL EKONOMİK GÖSTERGELER VE DIŞ TİCARET KAVRAMI

2.1. Ekonomik Gösterge

Ekonomik gösterge bir ekonomik faaliyet konusundaki istatistiktir, ekonomiyle ilgili hareketlerin bir bütün olarak veya bir kısmının yorumlanmasına yardımcı olan bir zaman serisidir. Göstergeleri yorumlayarak ekonomik performansın analizini ve gelecekteki performansın tahminlerini yaparız.

Genel olarak ekonomik gösterge dediğimizde aklımıza makroekonomik göstergeler gelir. Bir ülkenin ekonomik durumunu yorumladığımızda ve geleceğe ilişkin öngörü yapacağımız zaman makroekonomik değişkenlerden faydalanırız. Bu göstergeler genellikle saygın kaynaklar tarafından toplanan ve ekonominin belirli yönlerine odaklanan toplu verilere dayanmaktadır.

Ekonomik göstergelerin sıklıkları farklıdır; günlük, aylık, çeyreklik ve yıllık olarak dört tür sıklık söz konusudur. Örneğin; döviz kuruna anlık erişilebiliyorken, enflasyonu ancak aylık olarak görebiliyoruz.

Yaptıkları öngörü türüne göre ekonomik göstergeleri sınıflandırabiliriz. Sınıflandırırken ekonomi ile göstergelerin zamanlamasına bakarız. Üç tür göstergeden söz edebiliriz; öncü ekonomik göstergeler, gecikmeli ekonomik göstergeler ve ekonomik zamanlamaya bağlı olmayıp tesadüfler eseri değişen ekonomik göstergeler.

Bir ekonomik gösterge her zaman olmasa da genellikle ekonomi bir bütün olarak değişmeden değişiyorsa öncü ekonomik gösterge sınıfına girer. Bu nedenle ekonominin kısa vadeli tahminleri için kullanışlı olurlar. Yatırımcılar bu göstergeleri, gelecekteki piyasa koşullarını öngörmede ve yatırım stratejilerini yönlendirmede kullanırlar. Politika yapıcılar para politikası belirlerken bunları kullanırlar. İşletmeler, gelecekteki ekonomik koşulların piyasaları ve geliri nasıl etkileyebileceğini tahmin edip stratejik kararlar almak için de bunları kullanırlar.

Borsa endeksi verileri öncü bir göstergedir: Borsa genellikle ekonomi bir bütün olarak düşmeden önce düşmeye başlar ve genel ekonomi bir çöküşten toparlanmaya başlamadan önce iyileşmeye başlar. Diğer öncü göstergeler arasında tüketici beklentileri endeksi ve para arzı bulunmaktadır.

Gecikmeli ekonomik göstergeler, genel ekonomi değiştikten sonra değişen finansal piyasa verileri ve ekonomik göstergelerdir. Bu ölçülebilir ekonomik değişkenler,

ekonomi belirli bir modeli takip ettikten sonra da değişebilir. Bu nedenle, gecikmeli göstergeler uzun vadeli eğilimleri doğrulamaktadır, ancak tahmin etmemektedir. Gecikme göstergelerinin bazı genel örnekleri arasında işsizlik oranı, kurumsal karlar ve çıktı birimi başına işgücü maliyeti bulunmaktadır. Faiz oranları, piyasadaki hareketlere tepki olarak değiştirdiğinden, bir diğeri gecikmeli göstergedir. Diğeri gecikme göstergeleri, TÜFE ve ticaret dengesi gibi ekonomik ölçümlerdir.

Ekonomik zamanlamaya bağılı olmayan ekonomik göstergeler ekonomik durum ile birlikte değişim göstermektedir. GSYH ve kişisel gelir bu tür ekonomik göstergelere örnek olarak verilebilir. Yükselen büyüme oranları ve artan kişisel gelir ekonominin güçlendiği dönemlere denk gelir.

Öncü, gecikmeli veya tesadüfi ekonomik gösterge olsun, bir ülke ekonomisinin durumunu incelerken kullanılan bazı temel ekonomik göstergeler vardır. GSYH, enflasyon, işsizlik oranı, faiz oranları ve döviz kuru ekonomik bireyler tarafından yakından takip edilen ve ekonomik durum hakkında bilgi veren en temel ekonomik göstergeler arasındadırlar.

2.1.1. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

Gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH), malların (ürünlerin) toplam değerinin ve belirli bir ülkede üretilen hizmetlerin, amortismandan önceki bir süre boyunca (genellikle bir yıl) ölçülmesini gösteren ekonomik bir terimdir. Bu ölçüm para cinsinden ifade edilir. Terim, ülkeler arasındaki fon transferlerini hesaplamalardan hariç tutması nedeniyle gayri safi milli hasıladan (GSMH) farklıdır.

GSYH ulusal geliri ve verimi ölçmenin bir yoludur. Çoğu zaman bir ulusun yaşam standardının bir göstergesi olarak kullanılır. Tamamen doğru bir yaklaşım olarak görülmesi de ve birçok gösterge ile birlikte yorumlanınca yaşam standardı için kesin bir bilgi verse de GSYH bir ülkenin ekonomik durumu hakkında fikir edinmek için en kestirme yoldur. Ne oranda değiştirdiği her yıl hesaplanır ve büyüme oranı bulunur. Büyüme oranı, ülkenin ekonomik durumunu yıllara göre kıyaslamak için uygun bir göstergedir fakat büyüme oranlarına bakarak ülkeler arası bir karşılaştırma yapmak anlamlı olmayacaktır. GSYH değerlerini ülke nüfuslarına oranlayarak ülkeler arası ekonomik durumu kıyaslamak, kullanımına en sık başvuru yöntemidir. Kişi başına GSYH'nin azalması veya artması bir ekonominin büyüdüğünün veya küçüldüğünün bilgisini verirken, kişi başına GSMH ekonomik bireylerin gelir düzeylerini gösterir.

Nominal ve reel olmak üzere iki tür GSYH vardır. Nominal GSYH cari piyasa fiyatları üzerinden hesaplanmaktadır. Reel GSYH, bir ekonominin belirli bir yılda ürettiği, baz yıl fiyatlarında ifade edilir ve enflasyona göre ayarlanmıştır. Reel GSYH nominale nazaran daha gerçekçi bir ekonomik göstergedir.

GSYH, her biri prensip olarak aynı sonucu vermesi gereken üç yolla belirlenebilir. Bunlar üretim veya katma değer yaklaşımı, gelir yaklaşımı veya harcama yaklaşımıdır.

Gelir yaklaşımı, üretim faktörleri gelirinin, ürün değerine eşit olması gerektiği ve tüm üreticilerin gelirlerinin toplamını belirleyerek GSYH'yi belirlediği prensibine dayanmaktadır.

2.1.1.1. Üretim Yöntemi

Üç GSYH hesaplama yöntemi arasında en doğrudan olanı, her bir işletme sınıfının toplamını elde etmek için çıktıları toplayan üretim yöntemidir. Bu yöntem, bir ülkenin bitmiş ürün ve hizmetlerinin o dönemde ülkede harcanan miktara eşit olduğunu varsayarak ülkemizin ne ürettiğini ölçer.

İlk olarak yerli üretimin brüt değeri birçok farklı ekonomik faaliyetten tahmin edilir. Sonra nihai ürün veya hizmetleri üretmek için kullanılan malzeme ve hizmetlerin maliyeti belirlenir. En son katma değeri elde etmek için brüt üretim değerinden malzeme ve hizmetlerin maliyeti düşülür.

Üretim değeri mal ve hizmetlerin toplam satış değeri iken katma değer ise üretim faktörlerinin (emek ve sermaye) kattığı değerdir.

2.1.1.2. Gelir Yöntemi

GSYH'yi tahmin etmenin ikinci yolu, gelir yaklaşımı ile hesaplamadır. Gayri safi yurtiçi hasıla ölçülmesinde gelir yaklaşımı, bir ekonomideki tüm üretim faktörlerinin gelirlerini toplamını ifade eder. Yaklaşımına göre, bir ekonomide dört ana üretim faktörü vardır ve tüm gelirlerin bu dört kaynaktan birine gitmesi gerekir. Bu nedenle, tüm gelir kaynaklarını bir araya getirerek, bir dönemdeki ekonomik faaliyetin toplam üretim miktarı hızlı bir şekilde tahmin edilebilir.

$$\text{Net Yurtiçi Gelir} = \text{Ücret} + \text{Faiz} + \text{Rant} + \text{Kar} \quad (2.1)$$

$$\text{Net Yurtiçi Hasıla} = \text{Net Yurtiçi Gelir} + \text{Dolaylı Vergiler} - \text{Sübvansiyonlar} \quad (2.2)$$

$$\text{Gayri Safi Yurtiçi Hasıla} + \text{Net Yurtiçi Hasıla} + \text{Amortisman} \quad (2.3)$$

Dört ana üretim faktörünün gelirlerinin oluşturduğu milli gelire düzenlemeler yaparak GSYH'ye ulaşılır. Üretim faktörleri gelirlerine dolaylı vergiler ve amortismanlar eklenir sübvansiyonlar çıkarılır.

2.1.1.3. Harcama Yöntemi

GSYH değerini tahmin etmenin üçüncü yolu harcama yöntemidir. Harcama Yaklaşımı, hane halkı tüketim harcamaları (C), yatırım harcamaları (I), devlet harcamaları (G) ve net ihracat (X-M) dahil olmak üzere ekonomideki tüm harcamaları hesaplayarak GSYH'yi ölçmenin bir yöntemidir (2.4). Başka bir deyişle, bu yöntem bir ülkenin bitmiş ürün ve hizmetlerinin o dönemde harcanan miktara eşit olduğunu varsayarak ülkenin ne ürettiğini ölçer. Bu yöntem, nominal GSYH'yi vermekte olup, reel GSYH'ye ulaşılması için enflasyona göre ayarlanması gerekmektedir.

$$GSYH=C+I+G+(X-M) \quad (2.4)$$

Harcama tüketimin bir referansıdır. Diğer bir deyişle, harcama için başka bir kelime kullanmamız gerekirse talep uygun bir kelimedir. O zaman ekonomideki toplam talep aynı zamanda toplam harcamadır. Bu nedenle GSYH'yi hesaplamak için kullanılan formül toplam talebi hesaplamak için kullanılan formül ile aynıdır.

2.1.2. Enflasyon

Geçtiğimiz 50 yıl boyunca, Milton Friedman etkili bir makale yayınladıktan sonra, enflasyon, fiyatlar genel düzeyinin sürekli artış göstermesi olarak tanımlanıyor; bu, paranın alım gücünde sürekli bir düşüş anlamına geliyor. Tanımda dikkat edilmesi gereken iki unsur vardır. Tek bir fiyat değil fiyatlar genel düzeyinde bir artış yaşanmalıdır ve bu artış tek seferliğe mahsus değil sürekli olmalıdır.

İktisatçılar arasında, enflasyon sebepleri hakkında fikir birliği yoktur. Monetaristler, para arzındaki artışların enflasyona yol açtığı kanısında iken Keynesyenler toplam arzdaki düşüşleri sebep olarak gösterirler.

Bütün iktisatçılar tarafından 19. yüzyılın sonlarında paylaşılan enflasyon kavramının bir diğer anlamı ise; ekonomideki para miktarındaki bir artıştır. Normalde

satın alınmayacak mal ve hizmet ellerdeki para miktarının artması ile satın alınır. Böylece normalde fiyatı artmayacak olan mal veya hizmet talebi arttığı için fiyatını artırır. Tüketiciden üreticiye geçen para, piyasada dolaşmaya başlamış demektir bu da aslında bir miktar paranın dolaştıkça daha da fazla fiyat artışına sebep vermesi anlamına gelir. Tüm fiyatlar aynı anda artmaz, aynı miktar para her defasında farklı kişilerin eline geçer ve farklı mallar satın alınır dolayısıyla sırasıyla talebi artan mallar fiyat yükseltir. Eşit ve eş zamanlı olmayan fiyat yükselişleri kişiler arasında yeni bir milli gelir dağılımı yaratır. Yeni basılan para kimin eline ilk geçerse ona daha büyük fayda sağlar.

Enflasyonun bu ikinci anlamı ilkinde göre daha kapsamlıdır. Milli gelir dağılımını değiştirdiğini öne süren tanım göz ardı edilmemesi gereken önemli bir noktayı vurgulamaktadır.

Enflasyonun artış hızında yavaşlamaya dezenflasyon denirken, negatif enflasyona ise deflasyon denmektedir.

Enflasyon kaynağına göre ve hızına göre sınıflandırılabilir.

2.1.2.1. Kaynağına göre enflasyon türleri

2.1.2.1.1. Talep enflasyonu

Bir ekonomideki toplam talep toplam arzın üzerine çıktığında talep enflasyonu ortaya çıkar. Bu durum genellikle "*çok az mal kovalayan çok fazla para*" olarak tanımlanır.¹⁰³ Daha doğrusu, mal ve hizmetlere harcanan paranın enflasyona sebep olmadığı, "*çok az mala harcanan çok fazla para*"nın enflasyona sebep olacağı söylenir.

Talep enflasyonunun dört ana nedeni vardır. Büyüyen bir ekonomi birinci sebep olarak gösterilmektedir. Hane halkları ekonomiden ve kendilerinden emin olduklarında tasarruf eğilimleri azalır ve daha fazla harcama yaparlar. Ayrıca borçlanma eğilimleri de artar, daha fazla ev ve araba kredisi kullanırlar ve kredi kartı ile alışverişlerini artırırlar. Ekonomideki olumlu gidişat sebebi ile, gelecekte daha iyi iş fırsatları, yatırımlarının karlarının artacağı, gayrimenkullerinin değerleneceği beklentisi içindedirler. İkincisi, enflasyon beklentisidir. Ekonomideki bireyler gelecekte yüksek fiyat beklentisine sahip olduğundan ileri bir tarihe erteledikleri ihtiyaç ve isteklerini bugünden almaya yöneleceklerdir. Bu yönelme talebi artırır, bu da talebe bağlı enflasyon yaratır. Üçüncü sebep, para arzının aşırı artmasıdır. Hükümet para talebine göre para basmak yerine

---

¹⁰³ J. R. Barth ve J.T. Bennett, "Maliyet ve Talep Enflasyonu; Bazı Ampirik Kanıtlar", Para, Kredi ve Banka Dergisi, sayı: 7, 1975, s.391

borçlarını karşılamak için para arzını artırdığında talep enflasyonu yükselir. Daha önce de değinilen az mal ve çok para durumu ortaya çıkar. Dördüncü sebep olarak genişletici maliye politikaları gösterilebilir. Hükümet isteğe bağlı bir maliye politikası uygularsa; örneğin, gerekli olmadığı halde bir ürün grubunda vergi indirimine giderse o ürün grubunda talep artışı yaratır. Son ana sebep, teknolojik yeniliktir. Yeni bir teknoloji yaratan bir şirket, diğer şirketler onu kopyalayana kadar pazara sahiptir. İnsanlar günlük yaşamlarında iyileşme sağlayan teknolojilere sahip ürünler talep eder. Bu ürünlerde talep fazlalığı nedeni ile fiyat artışı yaşanır. Elbette bir ürünlerdeki artış enflasyona sebep olamaz ama günümüzde her gün her ürün yenilenmekte bu da talep enflasyonunu tetiklemektedir. Ana sebepler haricinde enflasyon için başka nedenler de sayılabilir. Markalaşma da talep enflasyonunu tetikler. Bir marka ön planda ise mallarını yüksek fiyattan satışa sunar. Marka tutkunu insanlar popüler olmayan markadan daha düşük fiyattan ürünü satın almak yerine yüksek fiyatlı popüler markalı ürünü tercih ederler. Sayılan sebepler birlikte talep enflasyonuna sebep olabileceği gibi tek başına da talep enflasyonu için yeterli birer sebeptirler.

2.1.2.1.2. Maliyet enflasyonu

Maliyet enflasyonu, arz maliyetleri yükseldiğinde veya arz seviyeleri düştüğünde ortaya çıkar. İşgücü, hammadde ve sermaye mallarındaki kıtlık veya maliyet artışları üretim maliyetini yükseltir. Maliyeti sebebi ile fiyatı yükselen mal veya hizmet esnek bir talebe sahip ise maliyet enflasyonu yaratmaz. Maliyet enflasyonunun oluşması için esnek olmayan talebe sahip ürünlerde maliyet artışı sebepli bir fiyat artışı gereklidir.

Maliyet enflasyonunun sebepleri farklılık gösterse de genelde üretim faktörlerindeki fiyat artışları ana sebeptir. Ücret artışları bir maliyet enflasyonu nedenidir. Emek arzı fazla olduğunda işverenler düşük ücreti kabul edecek işçi bulmakta zorlanmayacaktır. Yüksek ücret talep eden çalışanın işine son verip anında yenisini işe alıp ekonomide ücret artışını önleyecektir. Ancak işçilerin haklarını savunan kanunlar ve sendikaların varlığında ücret artışları kaçınılmazdır. İşçi-işveren arasındaki sözleşmeler, kıdem tazminatı gibi unsurlar işçilerin elini güçlendirir ve ücret artışı almalarını sağlar. Vergiler de maliyet enflasyon sebebi olabilir. Vergiler üreticilerin karlarını düşüren bir unsurdur. Vergi yükselirse üretici karını sabit tutmak için fiyat artışına gidecektir. Zararlı olduğu için alkol ve tütün ürünlerinin vergileri yüksektir, devlet bu uygulama ile zararlı ürünlerin tüketimini azaltmayı hedeflemektedir. Alkol ve tütün ürünlerine olan talebi

düşürürse bile bu uygulama maliyet enflasyonuna da sebebiyet vermektedir. Tekelleşmeler bir diğer maliyet enflasyonu sebebidir. Ürün fiyatını piyasada belirlemeyen tekeller yüksek kâr amacı ile üretimlerini kısarak talep fazlasına neden olurlar. Talep fazlası sonucu fiyatı artan ürün maliyet enflasyonuna neden olur. Başka bir sebep ise, doğal afetlerdir. Doğal afetler arzı ciddi oranda azaltabilir. 1999 İstanbul depremi buna önemli bir örnektir. Doğal kaynağın tükenmesi de aynı sonucu doğuracaktır. Günümüz dünyasında maliyet enflasyonunun en temel nedeni döviz kurunda meydana gelen yükselmelerdir. Bir ülkenin yerli para biriminin değer kaybetmesi ülkeyi yüksek ithalat fiyatları ile karşı karşıya bırakır. Bu durumda ülke ne oranda dışa bağlı ise o oranda maliyet enflasyonu yaşar.

2.1.2.2. Hızına göre enflasyon türleri

2.1.2.2.1. İlmli enflasyon

Mal ve hizmet fiyatları yıllık bazda tek haneli bir artış gösterdiğinde ılımlı bir enflasyonun varlığından söz ederiz. Tek haneli bir enflasyon olarak genelleştirilmiş olsa da ülkeden ülkeye ılımlı enflasyon oranı değişiklik göstermektedir. Orta düzeyde, beklenen bir enflasyon olarak da tanımlanabilir.

İlmli enflasyonun, özellikle gelişmekte olan ülkeler için ekonomik büyümeye destek olduğu görüşü yaygındır. Nitekim büyüme oranı kadar bir enflasyon oranı politika yapıcılar tarafından bir ekonomik sorun olarak görülmez.

2.1.2.2.2. Aşırı enflasyon

Aşırı enflasyon durumunda fiyatlar genel düzeyinde %20 ile %200 artış yaşanmaktadır. Bu oranlarda bir enflasyon paranın satın alma gücünü azaltır. İnsanlar arasındaki gelir dağılımında kayda değer değişiklikler meydana gelir. Nominal gelir enflasyona göre daha yavaş yükseldiği için ciddi bir reel gelir kaybı yaşanır. Nominal faiz oranı enflasyondan daha yavaş büyür. Reel faiz oranı sadece azalmaz, negatif olur ve tasarruflar değersizleşir. Bu durum ekonomik bireyleri parasal varlıklarını kullanmaya zorlar. Buna bağlı olarak para dolaşım oranı artar ve enflasyon yükselişleri devam eder.

2.1.2.2.3. Hiperenflasyon

Hiperenflasyon, ekonominin düşebileceği en kötü durumlardan biridir. Fiyatlar genel düzeyi kısa süre içinde yüzlerce hatta binlerce kat artar. Para, satın alma gücünü

kaybeder ve işlevlerini yerine getiremez hale gelir. Üretim plansız bir hal alır, ekonomik işlemler takas esasına göre yapılır ve ekonomi çöker.

2.1.3. İşsizlik

Bir ekonomik toplumda çalışma arzusu içinde olup aktif bir şekilde iş arayan, cari ücret düzeyinde çalışmayı kabul eden ama yine de iş bulamayan bir yetişkin bulunuyorsa işsiz sayılır. 15-65 yaş aralığındaki kişiler aktif nüfusu oluşturur. Aktif nüfustan çalışma arzusunda olmayanlar, engelli olanlar, ev hanımları, öğrenciler, mahkumlar ve askerlik hizmetinde olanlar çıkartılarak toplam işgücü hesaplanır. İşsizlerin miktarı toplam işgücüne oranlanarak işsizlik oranı bulunur.

İşsizlik çeşitli durumlarda ve farklı sebeplerle ortaya çıkmaktadır. Temel olarak ikiye ayrılır; iradi ve gayri iradi işsizlik. İradi işsizlik, çalışma koşulları sağlanmış olsa dahi kişinin çalışmamayı tercih etmesidir. Gayri iradi işsizlik ise, ekonomideki gerçek işsizliktir. İşsizlik tanımı gayri iradi işsizliği tanımlamaktadır. İşsizliğin bu türü dört türe ayrılmaktadır.

2.1.3.1. Friksiyonel işsizlik

Friksiyonel işsizlik işgücü piyasası işleyişinin normal bir sonucudur. Yeni mezunlar, iş yeri değiştirmek isteyenler, yeni bir alana yönelmek isteyenler belli bir süre işsiz kalmaktadır. İş aramak, doküman hazırlamak, bilgilenmek, başvuruda bulunmak, seçilmek, mülakattan geçmek ve atanmak tüm bu adımları geçmek zaman gerektirir. Bu adımları geçmekte olanlar geçici olarak işsiz sayılırlar. Geçici işsizlik olarak da adlandırılan işsizliğin bu türü tam istihdamda dahi ekonomide mevcuttur ve %4 oranından yüksek olmadığı sürece normal bir durum olarak görülür. Normal olsa da yok edilemez de olsa bu işsizlik türünü düşürmek mümkündür. İşgücü piyasasındaki bilgi sistemlerini ve veri akışını geliştirmek friksiyonel işsizliği azaltacaktır.

2.1.3.2. Yapısal işsizlik

Yapısal işsizlik, üretim faktörlerindeki teknik değişiklikler sebebi ile üretim ve istihdamdaki yapısal değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Ekonomik verimlilik, işgücünün ve sermayenin teknolojik yeniliklerle eşzamanlı gelişmesine bağlıdır. Sermayenin teknolojik ilerlemesi ile emeğin nitelikleri ve gerekli miktarı değişiklik

gösterecektir. Bu sebeple işten çıkarılma genelde kitlesel boyutlardadır ve emeğin tekrar eğitilmesini gerektirir.

2.1.3.3. Konjonktürel işsizlik

Ekonominin durumu ile ilgili bir işsizlik türüdür. Ekonomik krizlere bağlı olduğundan bölgesel veya küresel boyutlardadır. Ekonomi yükselişte iken düşen konjonktürel işsizlik, ekonomik daralmalarda yükselmektedir. Mal ve hizmetlere olan talep azalır daha az üretime ihtiyaç duyulur ve bu nedenle emek talebi azalır. Ücretler yapışkan olduğundan emek arzı ve talebi arasında yeni bir denge oluşamaz ve işsizlik yaşanır. Konjonktürel işsizlik, Keynesyen teori mantığına dayanmaktadır. Ekonomi çöküşte iken tüm boş pozisyonlar dolsa dahi, başka bir deyişle, tam istihdama ulaşılsa bile ekonomide hala iş arayan birileri olacaktır.

2.1.3.4. Mevsimlik işsizlik

Mevsimsel işsizlik daha çok tarım, inşaat ve turizm sektörlerinde karşımıza çıkan bir işsizlik türüdür. Adı geçen sektörlerde, emek talebi mevsimlere bağlı olarak azalır veya artış gösterir. Emek talebinin azaldığı mevsimlerde oluşan emek arzı fazlalığı mevsimsel işsizlik yaratır.

2.1.4. Faiz

Faiz, parasal kaynakların geçici kullanımı için ödenen tutardır. Finansal piyasa fon fazlası ve fon açığı olan ekonomik birimlerin birleştiği piyasadır. Faiz oranı, fon fazlası bulunduranlar için kar oranını verirken, fon açığı olanlar için anapara üzerinden ödenecek tutarı ifade eder.

Faiz oranı, parasal kaynakların bugünkü değerinin gelecekteki değerine oranı olarak da tanımlanabilir. Gelecekteki değer enflasyona bağlıdır ve burada faiz oranının nominal ve reel olarak ayrılması önemlidir. Nominal faiz oranı, finansal kuruluşlar tarafından açıklanan faiz oranıdır. Fisher Denklemi reel faiz oranını yaklaşık olarak hesaplayan denklemi verir (2.5). Nominal faiz oranından (i) beklenen enflasyon (π^e) düşürüldüğünde reel faiz oranı (r) bulunur (2.6). Dolayısıyla enflasyondan arındırılmış faiz oranı reel faiz oranıdır ve bir parasal kaynağın gelecekteki gerçek değerini verir.

$$i = r + \pi^e \quad (2.5)$$

$$r = i - \pi^e \quad (2.6)$$

2.1.4.1. Basit faiz

Yalnızca anapara tutarı üzerinden hesaplanan faiz türü, basit faiz olarak bilinir. Bu tür faiz genellikle otomobil kredileri veya kısa vadeli krediler için geçerlidir. Basit faiz, hesaplaması en kolay faiz oranıdır. Faiz tutarını bulmak için gerekli tek şey, anapara (A), yıllık faiz oranı (r) ve vade (t) üçlüsünün çarpımını bulmaktır.

$$\begin{aligned} A_t &= A_0.(1+t.r) \\ A_t - A_0 &= A_0. t.r \end{aligned} \quad (2.7)$$

Anapara tutarı t yıl sonunda oluşan anapara tutarından çıkarıldığında faiz tutarı elde edilir (2.7).

2.1.4.2. Bileşik faiz

İlk dönem faiz anapara tutarı üzerinden hesaplanır. Sonraki dönemlerde anaparaya önceki faiz tutarı eklenir ve faiz yeni oluşan anapara üzerinden hesaplanır (2.8). Her dönem anapara tutarı önceki dönem faiz tutarı kadar artmaktadır. Bu faiz türü basit faize göre, parasal varlıklarını yatırım aracı olarak kullananlara daha fazla kar sağlamaktadır.

$$A_t = A_0 (1 + r/n)^{n \cdot t} \quad (2.8)$$

2.1.5. Döviz kuru

Döviz kuru, bir para biriminin değerini başka bir para birimi değerini verir. Genelde yabancı para biriminin ulusal para birimi cinsinden değerini vermektedir. Bir para biriminin başka bir para birimi ile değiştiği piyasaya döviz piyasası denir. Uluslararası döviz piyasası dünyanın en büyük pazarları arasındadır. BIS verilerine göre, Nisan 2016 itibari ile günlük hacmi \$5,1 trilyon olarak belirlenmiştir.

Döviz kurunda nominal ve reel ayrımı mevcuttur. Nominal döviz kuru, bir para birimini, başka bir para birimi cinsinden ifade ederken, mal ve hizmetler için satın alma gücüyle bağlantısı olmayan döviz kurudur. Reel döviz kuru ise, para biriminin satın alma gücünü de göz önünde bulundurur. Ulusal para biriminin gerçek anlamda değer kaybettiğini veya kazandığını, reel döviz kuru verir.

Bir ülkenin dış ticaretinde büyük bir paya sahip olan yabancı para birimlerinin oluşturduğu sepetin o ülkenin ulusal para birimi cinsinden ağırlıklı ortalama değerine efektif döviz kuru denir. Efektif döviz kurunda da nominal ve reel ayrımı yapılmaktadır. Nominal efektif döviz kuru, yukarıda açıklanan efektif döviz kurudur. Nominal efektif döviz kurundan nispi fiyat etkilerini çıkardığımızda, reel efektif döviz kurunu elde ederiz.

Döviz kuru belirlenirken uygulanan üç sistem vardır. Sistemleri birbirinden ayırıştıran unsur Merkez Bankasının kura müdahale varlığıdır. Kur MB tarafından belirleniyorsa ülkede sabit döviz kuru sistemi geçerlidir. Döviz piyasasında belirlenen ancak MB tarafından alt ve üst sınırları belirlenen döviz kuru sistemi, denetimli döviz kuru sistemi olarak adlandırılır. Esnek döviz kuru sisteminde ise, kur tamamen piyasada belirlenir ve MB müdahalesi söz konusu değildir.

2.2. Dış ticaret kavramı

Halkının ihtiyaç ve isteklerini karşılamak her ülkenin sorumluluğudur. Üretimin ve hizmetin yeterliliğini sağlama konusunda çoğu ülkenin iç kaynakları yetersizdir ve yeterli çeşitliliğe sahip değildir. Bu sıkıntıyı gidermek adına ülkeler birbirinden eksiklerini almaya başlamıştır. Ülkeler arası takas olarak nitelendirebileceğimiz, zorunlu malların diğer ülkeden giderilmesi zamanla büyümüş ve bir alışverişe dönüşmüştür. Ülkeler arası alışveriş eski zamanlarda var olmuş, ancak Endüstri Devriminden bu yana gerçek bir patlama yaşamıştır. Sanayileşme ve küreselleşme söz konusu ticarete devrim yaratmıştır. Günümüzde sınır dışı ile yapılan alışveriş zorunlu mal ve ihtiyaçların yanı sıra halkın istekleri doğrultusunda lüks mal ve hizmetleri de kapsamaktadır.

İki ülke arasındaki mal, enerji, hizmet ve bilgilerin alışverişi dış ticaret olarak adlandırılır. Ülke ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Üretimde çıktıyı ve maliyeti etkileyen en önemli faktörlerden biri haline gelen dış ticaret GSYH'nin de kayda değer bir kısmını oluşturmaktadır. Ülkelerin kalkınması açısından yıllarca tartışma konusu olan dış ticaret hakkında farklı teoriler vardır. Günümüzde kalkınmanın en belirleyici faktörleri arasında dış ticaret ön sıralardadır.

Farklı bir ülkeden alışveriş yapmak, sıklıkla farklı bir para birimi kullanmayı gerektirir. Burada yerli para biriminin değeri yani döviz kuru önem arz etmektedir. Ekonominin genel durumunu etkileme gücüne sahip olan döviz kuru, politika yapıcıların üzerinde en fazla durduğu konulardan biridir.

İki ülke arasındaki ticaret yön açısından ayrıştırılabilir. Dış ticaret yön bakımından ikiye ayrılmaktadır; içe doğru ve dışa doğru.

2.2.1. İhracat

İhracat, mal ve hizmetlerin yurtdışına ticaretidir. Başka bir deyişle, ülke içinde üretimi gerçekleşen mal ve hizmetlerin diğer ülkelere döviz karşılığında satılmasıdır. Ülkedeki döviz gelirinin en önemli kaynağıdır. Ekonomiye katkısı büyüktür. Ulusal hesaplarda önemli paya sahiptir ve GSYH’de “artı” işareti ile yer alır. Pazarın genişlemesini ve yatırım alanların geliştirilmesini sağlar. Pazarda büyük paya sahip işletmelerin karının önemli bir kısmı ihracat kaynaklıdır. Ülkelerin ihracat konusundaki yetenekleri ve başarısı yani yerli mal ve hizmetleri diğer ülkelere satabilmesi ekonomik büyümeyi tetiklemektedir. Bu sebeple, hükümetler uluslararası ilişkilerini şekillendirirken ihracatı artırma yönünde adımlar atmaktadır.

2.2.2. İthalat

İthalat, mal ve hizmetlerin yurtdışından ticaretidir. Daha spesifik bir dille ithalat, yurt içinde üretilmeyen veya yetersiz üretilen mal ve hizmetlerin yurtdışından getirilmesidir. İthalat döviz çıkışı sonucunu doğuracağı için dikkatli yapılmalıdır. Ülkeler kendi sınırları içinde bulunmayan bir hammaddeyi ve malı dış ülkelere ithal etmektedir. Ancak ülkeler bazen yurt içinde üretimin mümkün olduğu malları da ithal etmeyi tercih eder. Bunun sebebi daha yüksek bir verimlilik ve daha ucuza o mala sahip olmalarıdır. İlk ithalat sebebi zorunlu iken, ikincisi tercihen yapılır. Zorunlu ithalat ülke ekonomisini olumsuz etkilerken, tercihen yapılan ithalat ülke ekonomisini olumlu etkiler.

2.2.3. Dış ticaret dengesi

İhracat ve ithalat rakamlarının büyüklüğü veya küçüklüğü, bir ülkedeki dış ticaretin ekonomiye etkisini öngörmek için en uygun veriler değildir. Dış ticaretin ekonomik durumu etkileme yönünü tespit etmek için, ithalat ve ihracat arasındaki fark ele alınır. İthalat sebebi ile katlanılan döviz çıkışının, ihracattan elde edilen dövizle ne oranda karşılandığı önemlidir. Dolayısıyla ihracat ve ithalat arasındaki denge yani fark ele alınması gereken esas veridir. İkisinin arasındaki dengeye dış ticaret dengesi denmektedir.

Dış ticaret dengesi, artı veya eksi değerler alır. İhracat gelirlerinin ithalat giderlerini aşması dengeye olumlu değer verir. Ekonomide bu durum, dış ticaret fazlası veya dış ticaret dengesinin fazla vermesi olarak geçer. Tersine, ihracat gelirleri ithalat giderlerini karşılamada yetersiz kaldığında dış ticaret dengesi açık vermektedir.

Ülke ekonomisi için önemli bir veri olan dış ticaret dengesinin fazla vermesi arzulan ve hedeflenen bir durumdur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TÜRKİYE-BULGARİSTAN TEMEL EKONOMİK GÖSTERGELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Ekonomideki gerçekleşen büyüme oranı haricinde ülke ekonomisini dolaysız bir şekilde etkileme gücüne sahip ekonomik göstergeler ve dolaylı olarak ülke çevresine ve nüfusa etki ederek büyümenin düzeyini önemsiz kılan göstergeler vardır. Bir ülkenin ekonomik performansı incelenirken, GSYH büyüklüğünün, paylara dağılımının, yıllara göre değişiminin analizlerinin yanında bu ekonomik göstergelere de gerekli vurgu yapılmalıdır. Temel ekonomik göstergeler olarak sınıflandırılan bu göstergeler aslında düşünülenenden fazladır fakat bu çalışmada günümüzde ekonomi koşulları dendiğinde herkesin aklına gelen ekonomik göstergeler üzerinde durulacaktır.

Ülke ekonomileri değerlendirilirken genelde; büyüme oranı ve diğer ekonomik göstergelerin yıllar içindeki gelişimi belirlenir, ekonomi potansiyelin altında bir gelişim izlenmişse olası sebepler araştırılır, elde edilen bulgular üzerine çözümler üretilir ve son olarak kalkınmayı öngören bir politika önerilir. Fakat kendi içinde kıyaslanan bir olgu her zaman soru işaretleri bırakır. Bu sebeple ülke ekonomisi analizi çerçevesinde yapılan çoğu çalışma odak noktası olan ülke haricinde diğer ülkelere de yer vermektedir.

Türkiye ve Bulgaristan ekonomileri hakkında temel anlamda bilgilendirme amaçlı oluşturulan bu bölümde ekonomik büyüme, enflasyon oranı, işsizlik oranı ve faiz göstergeleri iki ülke için de değerlendirilecek ve iki ülke ekonomisinin kısmi kıyaslaması yapılacaktır. Kıyaslama esnasında kullanılan ekonomik göstergeler çalışmaya konu olan iki ülkenin istatistik kurumlarından ve güvenilir uluslararası istatistik kurumlardan elde edilmiştir.

3.1. GSYH- Değer, Sektörel Dağılım ve Tarihsel Gelişim Çerçevesinde Bir Karşılaştırma

GSYH, ülkelerin ekonomik büyüklüklerinin farklı ve kapsamlı şekillerde karşılaştırılmasına olanak sağlayan en önemli ekonomik gösterge olarak nitelendirilebilir. Her ülke GSYH değerlerini ulusal para cinsinden hesaplar. Ülke ekonomileri, ulusal para birimi cinsinden ifade edilmiş GSYH ile karşılaştırılmaz bu sebeple hasıla değerlerini aynı para birimi cinsinden veya bir pariteye göre dönüştürerek kıyaslama yapılmaktadır. Döviz kurunun cari veya seçilen bir baz yıl fiyatı üzerinden hesaplamalar yapılarak iki

ülkenin de GSYH değerleri ortak para birimi cinsinden ifade edilir. Bu amaca yönelik en sık kullanılan para birimleri € ve \$'dır ancak aynı olmaları şartı ile herhangi bir para birimi de tercih edilebilir. Ülkelerin fiyat düzeyleri genellikle aynı değildir, farkı ortadan kaldırmak adına genellikle \$ cinsinden bir parite hesaplanır. Gerçekçi bir kıyaslama için SAGP \$ cinsinden dönüştürülen GSYH değerleri en uygundur.

İki ülke ekonomisi kıyaslanırken sadece GSYH değerlerini ve büyüme oranlarını dikkate almak sağlıklı sonuçlar doğurmayabilir. Aynı şekilde tek bir yıl veya tek bir sektör dağılımı üzerinden genel bir çıkarım yapmak yanıltıcı olacaktır.

Hata yapma payını düşürmek adına, Türkiye ve Bulgaristan GSYH zaman serisi farklı açılardan ele alınarak değerlendirilecek ve karşılaştırılacaktır.

3.1.1. GSYH- Düzey ve Değişim oranı açısından Türkiye ve Bulgaristan'ın mevcut ekonomik durumu

Türkiye, 2018 yılı için TÜİK tarafından açıklanan %19,1'lik bir nominal büyüme oranına sahiptir. Nitekim 2017 yılı için de benzer bir oran geçerlidir. Ancak her ülkenin istatistik kurumu bu oranları ulusal para birimi cinsinden yaptığı hesaplamalarla ulaştır. Türkiye ve Bulgaristan'ın her birinin kendi ulusal para cinslerinden GSYH değerleri üzerinden kıyaslaması yapmak mümkün olmadığı için her iki ülkenin de nominal GSYH değerleri dolar cinsinden ifade edilmiştir.

Aynı para birimine dönüştürülmüş olsalar dahi, GSYH değerlerini büyüklük olarak kıyaslamak Bulgaristan'ın aleyhine bir sonuç doğuracaktır. 7 milyondan az nüfusu ile 82 milyonu aşan Türkiye nüfusundan 11 kat daha azdır. Türkiye yüzölçümü bakımından da 7 kat daha büyük olduğu için böyle bir kıyaslama yapmak doğru sayılmaz. Elbette bu farklar Bulgaristan'ın GSYH değerinin daha düşük olmasının normal olmasını kanıtlamaz. Fakat gelişmekte olan ülke sınıflandırılmasına dahil olan bu iki ülke benzer koşullarda kalkınma mücadelesi vermektedir. Gelişmişlik düzeylerinin de benzer oluşu sebebi ile ülke boyutlarını da dikkate almak daha gerçekçi bir sonuç elde edilmesi için doğru bir yaklaşım olacaktır.

Aynı para birimi cinsinden ifade edildiğinde Türkiye 766,5 milyon \$ GSYH değeri ile Bulgaristan'ın 65 milyon \$ olan GSYH değerinden önemli ölçüde büyüktür. Bu sonuç beklentiler dahilindedir ve GSYH (\$) değerleri üzerinden kıyaslama yapılmayacaktır. GSYH değeri toplam nüfusa eşit paylaştırılınca elde edilen kişi başına GSYH, ülkeler arasındaki nüfus farkını da yoruma dahil ettiği için daha kullanışlı bir göstergedir.

Türkiye, 2017 ve 2018 yılları için sırası ile 10,5 ve 9,4 bin dolar olan kişi başına GSYH değerleri ile nüfusun fakirleştiği bir ülke olarak gözükmektedir. Bulgaristan'da ise kişi başına düşen GSYH 8,2 bin \$'dan 9,3 bin \$'a yükselmesi nüfusun zenginleştiğinin işaretidir (Bkz. Tablo 3.1). Türklerin ve Bulgarların kişi başına geliri 2018'de nominal düzeyde neredeyse eşitlenmiştir. Nominal büyüklükler fiyat düzeyindeki farklılıkları göz ardı ettiği için nominal GSYH (\$) değerleri ile göstergelerin büyüklükleri yerine eğilimleri yorumlanacaktır. İki ülke gelirlerinin farklı eğilimler sergilemesi, şu an eşit olarak değerlendirilen gelirlerden Bulgarların gelirlerini daha olumlu gidişat gösteren bir ekonomik gösterge haline getirmektedir.

Tablo 3.1. 2017 ve 2018 Yılları Türkiye ve Bulgaristan İçin Kişi Başına ve Toplam Nominal GSYH Değeri (WB, 2019)

	2017		2018	
	TUR	BGR	TUR	BGR
GSYH (\$)	851,549.23	58,220.97	766,509.09	65,132.95
Kişi başına GSYH (\$)	10,499.7	8,228.0	9,361.4	9,267.4

Yüzeysel bir bakış açısı ile kıyaslanarak sonuca bağlanan bu gelir göstergesi belli sebeplerden dolayı yanıltıcıdır. Yorumlarken yanılmaya sebep olan şeylerden biri döviz kurudur. Yabancı para birimi cinsinden ifade edilen değerler, döviz kurunda oynaklık meydana geldiğinde değişecektir. Serbest bir döviz kuru piyasasında, ulusal para değerleri dolar karşısında sıklıkla değişmektedir. Başka bir sebep olarak, ülkelerdeki fiyat düzeylerinin farklı olması gösterilebilir. Elinizde ne miktarda kâğıt para olduğundan ziyade ülkenizde o para ile neler alınabileceği önemlidir. Türkler ve Bulgarlar, 9 bin \$'lık gelirleri ile 8 bin \$ geliri olan diğer ülke vatandaşının sahip olduklarına sahip olamayabilir. Diğer ülkenin fiyat düzeyi düşükse bu üç ülke arasında kişi başına GSYH sıralaması yapmak anlamsızdır. Son olarak, ülke nüfusunun ortalama gelirini bilmek genel ekonomik durum hakkında fikir sahibi olmamıza yeterli olmamalıdır. Ortalama olan her veriye olduğu gibi, bu veriye de güvenmeden önce standart sapması tespit edilmeli ve yoruma dahil edilmelidir. Bir ülkede gelir dağılımı adaletsiz iken yani ülke geliri nüfusun küçük bir bölümünde yoğunlaşmış iken o ülkedeki kişi başına GSYH'nin ne kadar büyük olduğu önem teşkil etmemelidir.

2018 yılında Türkiye, 766,5 milyon \$ değerinde bir ekonomik faaliyet gerçekleştirmiş ve önceki yıla oranla kayda değer bir azalma göze çarpmaktadır. 2017

yılında GSYH 851,5 milyon \$ iken 766,5 milyon \$'a gerilemesi neredeyse %10'luk bir ekonomik daralma olarak nitelendirilecektir. Diğer taraftan komşu ülke, 58 milyon \$ olan GSYH değerini 65 milyon \$'a yükselterek %10 civarında bir ilerleme sağlamıştır. Görünürde bir tarafta genişleyen bir tarafta daralan bir ekonomi olduğundan, Bulgaristan'ın ekonomik durumu ve geleceği için Türkiye'ye kıyasla çok daha olumlu beklentiler oluşacaktır (Bkz. Tablo 3.1).

Bulgaristan'da BNB tarafından yayınlanan verilere göre ulusal para cinsinden nominal büyüme %6 olarak gerçekleşmiş ve bu oran dolar cinsinden yapılan hesaplamalarda ortaya çıkan %10 oranına yakın iken, Türkiye için durum çok farklıdır. Yıllık %19 olarak bilinen büyüme başka bir para birimine dönüştürüldüğünde %10'luk bir küçülme olarak hesaplanmıştır (Bkz. Tablo 3.2). Bulgar levası uzun yıllardır AB'nin ortak para birimi olan €'ya sabitlenmiştir. Euro dolar karşısında bazı dönemlerde değer kaybetse de bu kayıplar küçüktür ve yavaşça gerçekleşirler. Kısa dönemde € ve Türk lirasında meydana gelen büyük değer kayıpları, aslında artış göstermiş olan GSYH değerini önceki değerine kıyasla düşük göstermektedir. GSYH (\$) değişim oranının negatif görünümü, Türkiye'nin ulusal para biriminin değersizleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu boyutlarda bir çelişki varlığında, GSYH büyüklükleri ve nominal artış oranları aracılığı ile iki ülkenin ekonomik durumu karşılaştırıldığında, GSYH (\$) hesaplanan değerler nihai sonuca ulaşmak için yetersiz olduğu kadar yanıltıcı da olacaktır.

Tablo 3.2. 2017 ve 2018 Yılları Türkiye ve Bulgaristan İçin Nominal ve Reel Büyüme Oranları (%), (TCMB, BNB, 2019)

	2017		2018	
	TUR	BGR	TUR	BGR
Nominal büyüme oranı	19	6.8	19.1	6
Reel büyüme oranı	7.441	3.612	2.567	3.086

Döviz kurunun kaçınılmaz bir etkisi bulunduğu unutulmamalı ve ulusal paranın değerlendirilmesi veya değer düşüşü dahilinde nominal GSYH (\$) kıyaslaması yapmak tercih edilen bir yol olmamalıdır. Reel GSYH değişim oranlarını veya ülke ekonomilerini kıyaslamada en sık kullanılan SAGP \$'ı cinsinden hesaplanan GSYH değerlerini kullanmak daha sağlıklı çıkarımlar yapmaya olanak verecektir.

2018 yılında %2,6'lık bir reel büyüme oranı ile Türkiye ekonomisi, istatistik kuruluşlarının tahminleri altında bir genişleme yaşamıştır. Yılın son iki çeyreğinde sırası ile %3,4 ve %1,6 oranlarında daralan ekonomi nedeni ile gerçekleşen bu oran, geçen yıl ile kıyaslandığında mevcut ekonomik durumu daha anlaşılır kılmaktadır. 2017 yılında, %7,4 ile oldukça yüksek bir büyüme hızı yakalayan ülke, ekonomik genişlemeyi devam ettirememiş ve ciddi bir düşüş ile karşı karşıya kalmıştır (Bkz. Tablo 3.2).

Bulgaristan'da reel GSYH büyüme oranı, 2017 yılında %3,6'dan 2018'de %3,1'e düşmüştür. Bu oran %2,6'lık Türkiye büyüme oranına yakındır ve iki ülke de düşüş yaşadığından ekonomik gelişimleri hakkında benzer fikirler oluşacaktır (Bkz. Tablo 3.2). Ancak Bulgaristan ekonomisinin ilerlemesinde yaşanan yavaşlama Türkiye ekonomisine kıyasla çok daha önemsiz boyutlardadır. Belirtmek gerekir ki, Bulgaristan reel büyüme oranı yavaşlamasına rağmen, %2 olan AB ortalamasının üzerinde kalmaktadır. Birliğin büyüme oranı, 2017 yılında %2,5 iken 2018'de gerilemiş ve %2'ye düşmüştür.¹⁰⁴ AB'nin az gelişmiş üyelerinden biri olarak, büyük oranda diğer üye ülke ekonomileri ile benzer durumlarla karşılaşan Bulgaristan, ortalama üzerinde kalarak ekonomisi hakkında olumlu izlenim bırakmaktadır.

Ekonomik gelişimleri açısından Türkiye ve Bulgaristan'ı 2018 yılı reel büyüme oranı doğrultusunda kıyaslamak gerekli ise; Türkiye, büyüme oranı %2,6'ya gerileyen hatta son iki çeyrekte daralan, Bulgaristan yavaşça ilerleyen küçük bir ekonomidir.

Reel büyüme oranı aracılığı ile daha anlamlı sonuçlar elde edilmiştir. İki ülkenin ekonomik büyümelerini kıyaslarken hata payını mümkün olduğunca aşağı çeken bu reel gösterge nominale kıyasla daha güvenilir sonuçlar vermektedir.

Türkiye ve Bulgaristan'ın, çalışmada daha önce tespit edildiği üzere yakın kişi başına GSYH değerleri vardır ve ikisi de gelişmekte olan ülkeler sıralamasında yer alır. Bunun haricinde beş asırlık ortak tarihi geçmişleri dolayısı ile bu iki komşu ülkenin hane halkının tüketim alışkanlıkları büyük oranda benzerlik gösterir. Üretim olanaklarının da farklı olmadığı yani benzer işgücüne, sermayeye ve teknolojik altyapıya sahip oldukları dikkate alınırsa iki ülkedeki yaşam standardının hemen hemen aynı olması gerektiği algısı gayet doğal bir tepkidir. İlk bakışta tespit edilen benzerlikler haricinde çokça farklılıklar mevcut olmalı ki araştırma konusu olan iki ülkenin fiyat düzeyleri aynı değildir. Ne ulusal para cinsinden ne de \$ cinsinden hesaplanan nominal büyüklüklerle yapılan kıyaslamalar

---

¹⁰⁴ Dünya Merkez Bankası, 2019

ülkelerdeki fiyat düzeyleri farklılıklarını dikkate alır. Reel GSYH (\$) çerçevesinde yapılan analizler, ülkelerin ekonomik durumları hakkında bilgi verir fakat aralarında net bir başarı sıralaması yapmaz. Hangi ülkenin diğerinden daha iyi ekonomik durumda olduğuna karar verilirken, Satın Alma Gücü Paritesi vasıtasıyla hesaplanan GSYH'ler karşı karşıya getirilmelidir.

Ülkenin genel ekonomik performansı neticesinde elde edilen parasal büyüklüğün hane halkı üzerindeki etkisini ülkenin fiyat düzeyi belirler. Türkiye'de yaşayan biri pizzanın dilimini 2\$'a yerken, Bulgaristan'daki biri aynı parça pizzaya 5\$ ödüyorsa bunu dikkate alarak bir kişi başına gelir kıyaslaması yapılmalıdır. SAGP, ülkelerdeki fiyat düzeyi farkı engelinin aşılmasını sağlayan para birimi dönüştürme oranı olarak tanımlanabilir. İki ülkelerin ekonomik performansını kıyaslamakla kalmayıp gezegendeki tüm ülkeleri birbiri ile aynı anda kıyaslayıp bir dünya sıralaması ortaya çıkarır.

GSYH, SAGP (\$) göstergesinin istatistiki verileri de diğer GSYH verileri gibi iki ülke için de son iki yıl- 2017 ve 2018- değerlendirecek şekilde verilmiştir.

Tablo 3.3. 2017 ve 2018 Yıllarında Türkiye ve Bulgaristan'ın SAGP Doları Cinsinden GSYH Düzey ve Kişi Başına Düşen Değerleri, (OECD, 2019)

	2017		2018	
	TUR	BGR	TUR	BGR
GSYH, SAGP (\$)	2,261,007.4 (13.sıra)	148,228.6 (76.sıra)	2,296,104.07 (%1,71)	154,255.4 (%9,63)
Kişi başına GSYH, SAGP (\$)	28,152.4 (57.sıra)	20,948.1 (66.sıra)	28,205.2 (%0,19)	21,884.4 (%1,28)

Türkiye ve Bulgaristan'ın ekonomilerindeki başarı dereceleri GSYH ekonomik gösterge değeri üzerinden son kez, SAGP \$ cinsinden yapılan hesaplamalarla tespit edilmeye çalışılacaktır. SAGP IMF ve OECD gibi önemli kuruluşlar tarafından hesaplanmaktadır. Bir ülkedeki mal sepetinin değerinin yabancı para cinsinden karşılığının belirlenmesi ile hesaplanan parite olarak tanımlanan bu SAGP \$'ı döviz kuru ile karıştırılmamalıdır. Hane halkının alım gücüne dayanan bir parite olması, GSYH dönüştürmelerinde deflatör ve döviz kurundan çok daha başarılı sonuçlar elde eder.

Türkiye için reel GSYH (Türk Lirası) genelde artış yaşarken \$ cinsinden reel GSYH azalma eğilimindedir. Bunun sebebi Türk Lirası aleyhine gerçekleşen döviz kuru

oynaklıklardır. GSYH, SAGP (\$) değeri 2,296,204,07 olarak gerçekleşmiştir ve geçen yıla göre az da olsa artış olduğu göze çarpmaktadır. Piyasada oluşan dolar kurundan hesaplanan GSYH değerine göre oldukça yüksek görünen bu yeni büyüklük ülke ekonomisinin gerçek durumunu yansıtmaktadır. Türkiye, tüm ekonomilerin yer aldığı bu sıralamada büyük bir başarıya sahiptir. Dünyanın en büyük 13 ülkeden biri olmayı başarmıştır ve 76. sırada yer alan Bulgaristan ile aralarında büyük fark vardır. Türkiye ne yazık ki düzey sıralamasındaki başarısını kişi başına hesaplanan göstergenin sıralamasında gösterememiş ve 57. sıraya konumlanmıştır. İki veride de önemsiz artışlar yaşaması ekonomik gelişiminin yavaşladığı izlenimini yaratmaktadır. Bu oran bir Avrupa ülkesi için normal karşılanır ve sıkıntı olarak algılanmaz iken büyüme oranını yükseklerde tutan Türkiye için tehlike sinyalleri vermektedir. Bulgaristan sıralamada 66. olması ile Türkiye’den çok geri kalmakla birlikte üyesi olduğu Avrupa Birliği’nin diğer yeni üyeleri ile karşılaştırıldığında da sıralamada geri kalmaktadır. Olumlu olarak yaşanan bir gelişme ise %10’a yakın bir büyüme ile 2018 yılını tamamlamasıdır. Gelişim yolunda büyük bir adım attığı görülmesine rağmen Türkiye’yi ve AB üyelerini bu kuldarda yakalaması uzun yıllarını alacaktır. GSYH, SAGP (%)’nin kişi başına olan büyüklüğünde düzeyindeki gelişimi yaşanmamış ve %2’lerde kalmıştır. %10’luk büyümenin olumlu havasını dağıtan bu oran Bulgaristan ekonomisinin de sıkıntılı dönemden geçtiğinin bir kanıtıdır. Tüm bu değerler, oranlar ve sıralamalar çerçevesinde Türkiye ve Bulgaristan ekonomilerinin büyüklüklerinin parasal ölçekte değerlendirmesi kapsamında Türkiye ekonomisinin daha iyi durumda olduğu sonucuna varılabilir. Bulgaristan, ciddi bir büyüme yakalamış olsa bile kişi başına düşen gelirden büyümenin yansımalarının olmaması nedeniyle anlamlılığını yitirmiştir. Bu kıyaslamadan Bulgaristan yoksul ülke sıfatı ile çıkmaktadır. Belirtmek gerekir ki kendisi aynı zamanda AB’nin en yoksul ülkesi konumundadır.

3.1.2. Türkiye ve Bulgaristan’ın GSYH Bileşenleri

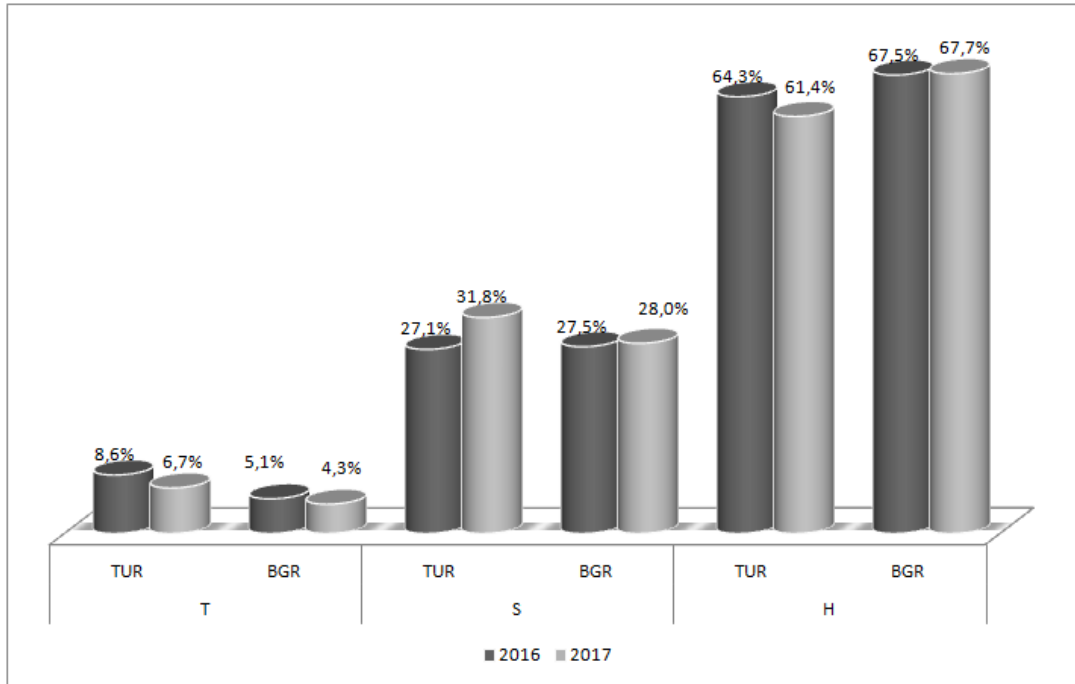
3.1.2.1. Sektörlerin payları

Önceki kısımda inceleme konusu olarak belirlenen GSYH büyüklüğü bir bütün olarak ele alındığı için genel bir değerlendirme imkânı sağlamaktadır. Kişi başına düşen gelir ile belirlemiş olduğumuz ülkelerin gelir düzeyi dışında ülkelerin ekonomik gelişiminin eğilimi saptanmaya çalışılmıştır. Küresel ölçekte kullanılan bir verinin sundukları bu kadarla kalmayıp ülke ekonomisinin üretim alanlarının yoğunluğunu da

vermektedir. Üretim yöntemi ile GSYH'yi bir bütün olarak ele almak yerine içeriğini oluşturan unsurlardan yola çıkarak Türkiye ve Bulgaristan'ın üretimlerinde odaklandıkları sektörler belirlenecektir. Sahip oldukları dağılımın olası ekonomik etkileri üzerinden ülkelerin sektörel yapısı değerlendirilecektir.

Tarım, sanayi ve hizmet sektörü olarak 2016 ve 2017 verileri incelendiğinde iki ülke arasında kayda değer bir fark görünmemektedir. Her iki ülkede de sektörler büyükten küçüğe- hizmet, sanayi ve tarım- olarak sıralanmaktadır. Ekonomilerindeki sektörel gelişim hizmetler haricinde aynı yönde ilerlemiştir. Burada Bulgaristan büyüme kaydederken Türkiye daralmıştır (Bkz. Şekil 3.1). Hizmetlerdeki küçülme sanayi sektöründeki küçümsenmeyecek gelişme karşısında olduğundan olumlu bir gelişim olarak değerlendirilebilir. Türkiye'nin 2017 yılında sanayi sektörüne ağırlık verdiği anlaşılmaktadır. Tarım ve hizmetler sektörlerinin her ikisinde de daralmalar meydana gelmiştir. 2016 yılında Bulgaristan ekonomisindeki sanayi payı Türkiye ile neredeyse aynı düzeyde iken 2017 yılında elde ettiği ilerleme Türkiye'ye ulaşmak için yeterli olmamıştır. Şu an için aralarındaki büyüme hızı farkı oldukça küçük görünse de farkın korunduğu 10 yıllık bir süre diliminde- ki bu ekonomistler açısından uzun dönem olarak belirtilse de ülkeler açısından çok da uzun bir süre olarak görülmemelidir- benzer ekonomik yapıları olan iki ülke çok farklı konumlarda olacaktır.

Şekil 3.1. 2016 ve 2017 Yılı Türkiye ve Bulgaristan'ın GSYH'lerinde Sektörlerin Payları

Sanayi sektörü gelişmiş bir ülke çok daha güçlü bir ekonomik yapıya sahiptir. Katma değeri yüksek olan mallar ürettikleri ve ihraç ettikleri için yüksek bir hasıla elde ederler. Hane halklarının gelirleri de bu orantıda yüksek ve yeterli olup refah düzeyleri sanayi altyapısı bulunmayan ülke vatandaşlarına kıyasla çok daha yüksektir. Bu bağlamda yorumlandığında Bulgaristan hizmetler sektöründeki payından feragat ederek sanayi sektörüne yatırım yapmalı ve gelecekteki ülke nüfusu için sağlam bir ekonomik yapı oluşturmayı hedeflemelidir. Türkiye ise sanayide yakaladığı gelişme hızını devam ettirmelidir. Devamlı elde edilmesi zor bir gelişme hızı olmasından dolayı bu oranda büyümeyi devam ettiremese de konuya gösterdiği önemi sürdürmeli ve izlediği yoldan çıkmamalıdır.

Sanayileşmeye verilen önem elbette diğer sektörlerin durgunlaşması anlamına gelmemelidir. Tarım ve hizmetler sektörü yok olma pahasına sonsuz bir sanayi gelişimi yanlış bir stratejidir. Konumuz dahilinde, bu duruma verilebilecek en anlamlı örnek 1989 Bulgaristan krizidir. Otuz yıllık bir komünizm süreci, ülke için hem sanayi devrimi dönemi hem de uzun yıllar toparlanması mümkün olmayacak bir ekonominin temel sebebi olarak görülmektedir.

Tarımı yok etme pahasına gelişen bir sanayi konusunu ele alırken Türkiye ve Bulgaristan'ın GSYH paylarındaki tarımın konumuna değinilmelidir. İki ülkede de diğer sektörlerin çok daha gerisinde kalan üretim gerçekleşmesinin yanı sıra payları da azalmaktadır. Tarım ürünlerinin katma değerinin düşük olmasından kaynaklı sektördeki payının diğerlerine nazaran daha küçük olması normal ve beklenen bir durum iken yok olmak üzere olması son derece olumsuz bir tablodur. Sanayileşme sürecini tamamlamış olan gelişmiş ülkeler sanayi malları ihracatı ile sorunsuz bir şekilde tarım ürünlerini karşılayabilecek durumdadırlar. Ancak görüldüğü üzere böyle bir strateji belirlemek yerine geliştirdikleri sanayiye tarımın gelişmesi için kullanarak şu an hem sanayi hem tarım malları ihraç eden duruma gelmişlerdir.

Bulgaristan ve Türkiye tarıma elverişli coğrafyalarda konumlanmış olmalarına rağmen bu sektörde yeterli gelişimi sağlayamamış hatta gerilemiştir. Bunun sebebi öngörülen sonuçlara ulaşamayan stratejiler olmakla birlikte sanayileşmenin yetersizliği olarak da gösterilebilir. Ülke ekonomisinin kurumları, sektörleri ve bireyleri bir insanın iç organları gibidir. İnsanın büyümesi ve yaşamını sürdürmesi tüm organlarına bağlıdır, birinde ortaya çıkacak bir rahatsızlık ciddi sağlık sorunları yarattığı gibi ölümcül sonuçlar

da doğurmaktadır. Buradan da anlaşılıyor ki, ekonomiler tek bir sektöre odaklanmamalı ve tüm sektörlerde yavaş da olsa orantılı büyümeler gerçekleştirmelidir. Bugün nasıl ki ülkeler tarıma dayalı büyüme benimseyerek dış dünyada sanayi malları ile rekabet edemeyeceği gibi yarın tarım malları o konuma gelebilir. Küresel bir kıtlık pahasına gerçekleşen sanayileşme insanlık için ölümcül etkiler yaratacaktır.

Hizmet sektöründe yüksek pay ve gelişim nispeten olumsuz bir durum olarak değerlendirilebilir. Diğer iki sektörde başarı sağlayamayan ülkelerin ortak ekonomik yapısı olarak değerlendirebileceğimiz hizmet sektörü başarısı aslında hedeflenen değil zamanla mecburen oluşan bir sektörel yapıdır.

3.1.2.2. Toplam Harcama Bileşenleri

GSYH'de harcama bileşenlerinin payları ekonomik büyüme hakkında önemli bir bilgi vermekle kalmaz aynı zamanda geniş bir bakış açısı sunarak ülke ekonomisini analiz etmeye olanak sağlar. Tüketim harcamaları, yatırım harcamaları, kamu harcamaları yanı sıra net ihracatı da kapsayan bu GSYH hesaplama yöntemi, ülke refahı, gelişmişlik düzeyi ve dış ticaret yapısı gibi alanlarda fikir edinmeyi sağlar.

$$GSYH = C + I + G + (X-M),$$

burada C tüketim harcamalarını, I yatırım harcamalarını, G kamu harcamalarını, X ihracat ve M ithalatı ifade eder.

Hane halkının toplam tüketim harcamaları payının büyüklüğü, ülke nüfusunun refah düzeyini tahmin etme imkânı verir. Pay diğer paylardan büyük ise ülke nüfusunun elindeki kaynakların büyük kısmı tüketime aktarılıyor demektir ki bu da düşük bir kişi başına gelir ifade eder. İnsanların tüketim ihtiyaçları sınırlıdır ve gelirlerinin artış oranında bir tüketim harcaması artışı yaşanmaz. Gelir artışı yaşanırken tüketim harcamaları artmaya devam ediyor ise ülkenin hala istenilen refah düzeyine ulaşmadığı tespitini yapmak yanlış olmayacaktır. Tüketim harcamalarının payı yüksek, fakat yıllar içindeki düşüşü belirgin ve düzenli ise bu olumlu bir süreçtir, ülke refaha kavuşmuştur ve gelişmişlik seviyesini artırmaktadır.

Az gelişmiş ülkelerin tüketim harcamaları değeri GSYH değerlerinin %70'ine yakın düzeydedir. Gelişmekte olan ülkelerde 55'lerin üzerine çıkan bu yüzde, gelişmiş ülkelerde ise %30-40 aralığındadır. Zengin bir hane halkına sahip ülkelerde bu oranın

%20 gibi düşük bir seviyede olduğu gözlemlenmiştir. Üçüncü dünya ülkeleri olarak bilinen yoksul ülkelerde ise GSYH değerine neredeyse eşit bir tüketim harcaması mevcuttur. Bazı ülkelerde tüketim harcamalarının GSYH değerini aştığı dahi görülebilir. Bu gruptaki ülkelerin tüketim harcamaları değerini GSYH değerlerine oranını belirtmek gerekirse %100-140 arası oranlar karşımıza çıkmaktadır¹⁰⁵. Örneğin Somali 2018 yılı nominal GSYH değeri 4,721,000 \$ iken tüketim harcamaları 7,890,001 \$'dır bu değerler sonucunda Somali'nin tüketim harcamaları GSYH değerinin %167'sine denk gelmektedir¹⁰⁶. Üçüncü dünya ülkeleri yoksulluk sınırının çok çok altında olup temel ihtiyaçlarını dahi borçlanma ile karşılamaktadır.

Yatırım harcamaları payından elde edilebilecek bilgilerden belki de en önemlisi ülkenin tasarruf (S) oranıdır. $S=I$ ilkesinden çıkacak olursak yatırım harcamalarının GSYH içindeki payı da tüketim harcamalarının payı gibi kişi başına gelirin seviyesini gözler önüne sermektedir. Düşük gelire sahip bir ekonomik birey tasarruf edemez haldedir. Zayıf ekonomilerde tasarruf genelde eksilerdedir. Borçlanma yolu ile yapılan yatırım harcamaları söz konusudur. Yatırımların payı faiz hakkında da yorum yapılmasını mümkün kılar. Faizlerin yüksek olduğu bir ekonomide tasarruf eğilimi artarken borçlanma yolu ile yatırım maliyet artışı sebebi ile azalacaktır. Gelecekte yüksek kar beklentisi ise borçlanma oranı artırarak yatırım harcamalarının GSYH içindeki payını artıracaktır. Beklentilerin iyimser oluşu ekonomik durumdaki olumlu gelişmelerin göstergesidir. Faiz ve beklentiler için söz konusu durumların tersi de geçerlidir.

Kamu harcamalarının payının büyüklüğü ülkeden ülkeye farklı yorumlanabilir. Yetersiz GSYH sebebi ile kamu harcamalarını kısarak gerekli alt yapıyı oluşturamamış bir ülke de düşük paya sahip olabilir, gelişmiş bir ülke de. Alt yapı olarak yetersiz olan ülke son yıllarda hızlı bir kamu harcaması artışı ile gerekli alt yapıyı sağlama amaçlı bu oranı çok yükseklerle çekebilir. Yüksek kamu harcamaları payı her ne kadar olumsuz olsa da bu ülke için olumlu bir bilgi verecektir. Bunun gibi sebeplerle kamu harcamaları payını yorumlarken tek başına paydan hareket edilmemelidir.

Son olarak, $X-M$ yani GSYH'nin net ihracat payı, ülkenin dış ticaret içeriklerine göre belirlenir. Burada en önemli unsur ihracatın hafif üstün geldiği bir denge yaratmak ve korumaktır. Bunu başaran ülkeler dış mallara olan taleplerini karşılayacak oranda ihracat yapar ve GSYH'ye katkıda bulunur. Gelişmekte olan ülkeler için başarılması zor

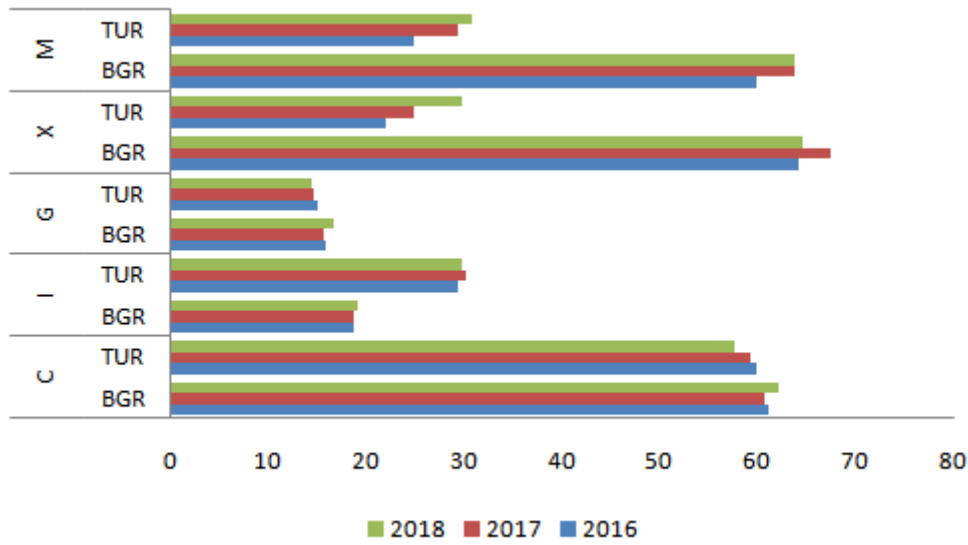
¹⁰⁵ https://www.theglobaleconomy.com/rankings/household_consumption/ (Erişim Tarihi: 13.09.2019)

¹⁰⁶ <https://data.worldbank.org/indicator/NE.CON.TOTL.ZS?locations=SO> (Erişim Tarihi: 13.09.2019)

bir hedef gibi görünen dış ticaret dengesi, ülke ekonomisinin gelişmesi ve büyümesi için önem arz eden bir konudur.

İhracat ve ithalat, gelir ve döviz ile anlamlı bir nedensellik ilişkisi içindedir. Bu göstergelerin birinde meydana gelecek bir dalgalanma diğerlerini anında etkileyecek kadar bağlantılıdır.

Türkiye ve Bulgaristan %60'larda bir tüketim payına sahiptir. Gelişmekte olan ülkelerle aynı kaderi paylaşmaktadırlar. Türkiye son üç yıl içinde hane halkı tüketim harcamalarını düşürme eğilimi sergilemektedir. Bulgaristan ise hane halkı tüketim harcamalarını küçük ve düzenli şekilde artırmıştır ve Türkiye ile aynı düzeylerde olan tüketim harcamalarının GSYH içindeki payını yukarıya çekmiştir. Türkiye'nin tüketim harcamaları payının düşüş göstermesi hane halkının yeterli refah düzeyine ulaştığı anlamına gelebileceği gibi GSYH'de büyüme anlamına da gelebilir. Daha önce incelediğimiz reel büyüme hızı, 2017 yılında yüksek bir oran yakalayan Türkiye tüketim harcamalarının toplam harcamalardaki payını azaltmayı başarmıştır. (Bkz. Şekil 3.2).

Şekil 3.2. 2016-2018 Dönemi Türkiye ve Bulgaristan'ın GSYH- Harcama Bileşenlerinin Payları

Türkiye ve Bulgaristan tüketim harcamaları çerçevesinde benzerlik göstermektedir. Her iki ülkede de tüketim harcamaları oldukça yüksektir ve bu arzulanan bir durum değildir. Türkiye tüketim harcamalarındaki bu yüksek payı yıllar içinde düşürürken Bulgaristan artırmıştır bu da Türkiye'deki hane halkının arzuladığı refah düzeyine Bulgaristan hane halkına kıyasla daha yakın düzeyde olduğunun işaretidir. Tüketim

harcamaları iki ülkede yakın paylara sahip iken yatırım harcamaları payları farklılık göstermektedir. Neredeyse %30 yatırım harcaması payına sahip Türkiye ve %20'leri geçememiş Bulgaristan'da 2018 yılında yatırım harcamaları payında gerileme yaşanmıştır. Hane halkı geliri, faiz ve ekonomik beklentilere dair ipuçları içerdiğini belirttiğimiz bu harcama kalemindeki düşük paylar iki komşu ülkede farklı sebeplerden meydana gelmiş olabileceği gibi aynı nedenler ile de yaşanmış olabilir. Nitekim Avrupa çapında olan ekonomik beklentilerde olumsuzluk havası dalga dalga yayılmakta ve araştırma konusu iki ülkeyi de etkisi altına almaktadır.

Kişi başına GSYH (SAGP, \$) çalışmanın önceki kısımlarında incelenmiş ve önemsiz dahi olsa iki ülkede de artış olduğu tespit edilmiştir. Olumsuz beklenti ve daha yüksek gelir normal koşullarda tasarruf eğilimi yaratacaktır fakat faiz ve enflasyonun bu alandaki etkisi azımsanamayacak kadar fazladır.

Görünen odur ki, Türkiye yatırım harcamaları daralmasını çalışmada daha sonraki kısımlarda yer verilecek enflasyon ve faiz göstergelerine borçludur. Bulgaristan'da söz konusu göstergeler etkili olabileceği gibi ekonominin kendi yapısı ile alakalı olan durumlar neticesinde de yatırım harcamalarının payı azalmış olabilir. Ekonomisinde yaşanan birçok olumsuz etken mevcutken yüksek bir yatırım harcamaları payı beklenmemelidir. Yurt dışına kaçan iş gücü ve giderek yaşanan hane halkı bile GSYH harcama paylarında etki yaratacak potansiyele sahiptirler.

Kamu harcamaları payları ile de benzerlik gösteren Türkiye ve Bulgaristan, bu harcama türündeki paylarında üç yıl içinde kayda değer bir değişiklik yaratmamıştır. Türkiye %14, Bulgaristan %16 oranında kamu harcaması yaparak son yıllarda genişletici bir maliye politikası uygulama gereği duymamıştır.

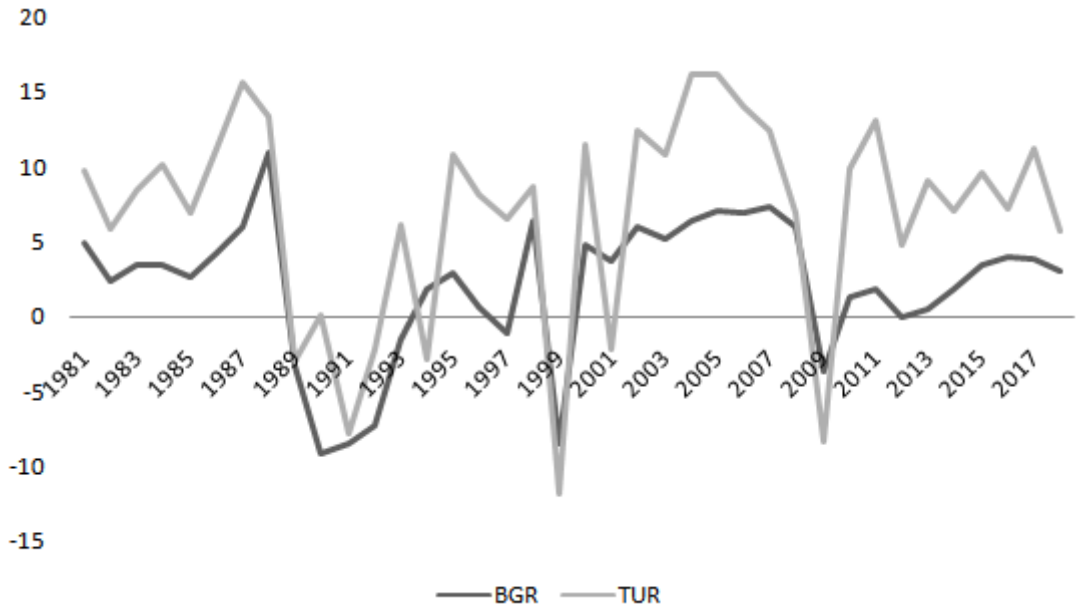
İhracat ve ithalatın GSYH paylarında iki ülke için en belirgin zıtlık ortaya çıkar. Türkiye GSYH değeri dış ticaretten olumsuz etkilenmekte ve içindeki payını %25-30'larda tutarak arzulanan dengeye ulaşmayı sağlamaya çalışmaktadır. Dengeye gelmesinde yurtiçi gelir, yurtdışı gelir ve reel döviz kuru belirgin roller oynamaktadırlar. İhracatın artmış olması yurtdışı gelirinin ve döviz kurunun artmasına bağlanmalıdır. İthalat döviz kuru ile negatif bir ilişki içerisindedir. İhracatı artıran döviz kuru ithalat miktarını düşürür fakat Türkiye hammadde ve ara mal açısından dışarıya bağlı bir ülkedir ve ithalat azalsa dahi çok kısılamaz. İthalatın yeterli azalmaması ve döviz kurunun yüksek seviyeleri ithalatın GSYH'deki payının artmasına sebep olur. Türkiye döviz kuru

yüksekliği sebebi ithalatın GSYH'deki payını artırmış fakat paralel olarak ihracatın payı da artmıştır.

Bulgaristan'ın net ihracat olarak incelendiğinde harcama bileşenlerindeki payı küçük ve normal görünmektedir fakat ihracat ve ithalat kalemleri ayrı ayrı incelendiklerinde ülkenin büyümesinde dış ticaretin belirleyici etkisini gözler önüne sermektedirler. Dış ticaretin ihracat kaleminin daha büyük paya sahip olması Bulgaristan'ın dış ticaret fazlası ile büyümesine olumlu etkiler yaratır. Ülkenin ulusal parasının €'ya sabitlenmiş oluğu döviz kurunda dalgalanmaların nadiren yaşanmasını sağlar. Dış ticaret ilişkisi içinde bulunduğu ülkenin döviz kuru doğrultusunda ihracat, ithalat miktarlarına karar veren Bulgaristan Türkiye'ye kıyasla daha avantajlı durumdadır. Ulusal paranın değerinin fazla değişmemesi ve ithalatın payının düşük olması ile birlikte ithalatın döviz kuru esnekliğinin de yüksek olması Bulgaristan'ı avantajlı kılan unsurlardır.

3.1.3. 1981-2018 Dönemi GSYH Gelişimi

Türkiye ve Bulgaristan'ın GSYH büyüme hızları 1981-2018 yılları aralığında incelendiğinde iki ülkenin daralma ve genişleme dönemleri benzerlik göstermektedir. 2000 ve 2009 yılında gözlemlenen negatif büyüme oranları benzer ekonomik dönemlerin en açık örnekleridir. İki daralma döneminde de Türkiye daha çok etkilenmiştir. 2001 krizi Türkiye'de ekonomik bir daralma yaşatırken Bulgaristan'ın büyüme hızını önemsiz bir düzeyde yavaşlatmıştır. Ortak bir genişleme dönemi olarak 2012 yılı dikkat çekmektedir (Bkz. Şekil 3.3).

Şekil 3.3. 1981-2018 Dönemi Türkiye ve Bulgaristan'ın Büyüme Oranları (WB, 2019)

Genel olarak eğrilere bakıldığında, Türkiye daha keskin dip ve zirve noktalara sahiptir. Bulgaristan AB tam üyeliği sonrasında şiddetli dalgalanmalar yaşamamıştır. Bu durum Bulgaristan'da AB'nin ekonomik durumu stabilize etmedeki katkısı gözler önüne çıkarmaktadır.

3.2. Enflasyon

Bulgaristan 1991 ve 1997 yıllarında iki büyük hiperenflasyon dönemleri atlatmıştır (Bkz. Şekil 3.4). Özellikle 1997 yılında %1000 geçen TÜFE sebebi ile Bulgar levası hiçbir işlevini yerine getiremez hale gelmiştir.

Türkiye 1986-1998 dönemi boyunca yüksek bir enflasyon oranına sahip olmasına rağmen hiperenflasyon yaşamamıştır.

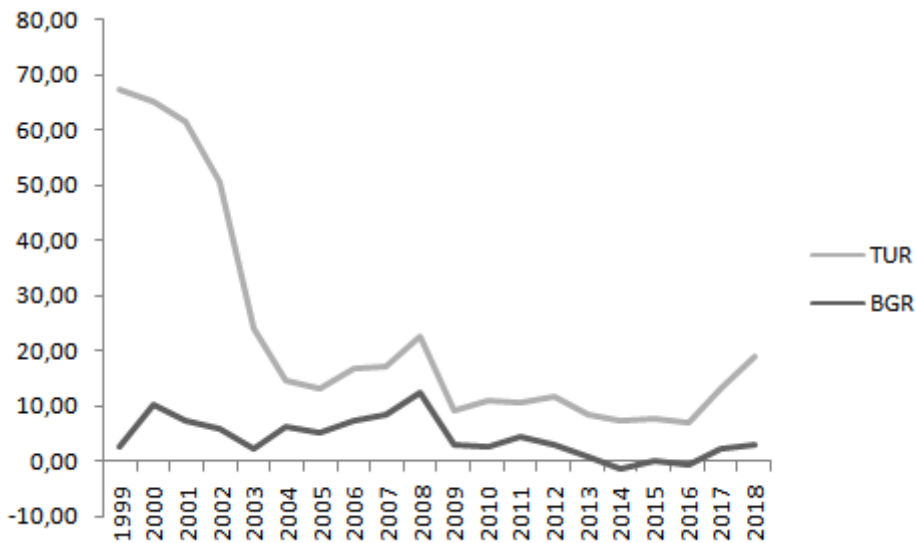

Şekil 3.4. 1986-1998 dönemi Türkiye ve Bulgaristan'ın Enflasyon Oranları (WB, 2019)

Bulgaristan 1997 yılında yaşadığı hiperenflasyon sonrası hemen toparlanmayı başarmıştır ve daha 1998 yılında enflasyon oranını %18'e düşürmüştür. 1999 yılı itibari ile kabul edilebilir bir enflasyon düzeyine sahip Bulgaristan'da, 2014-2016 döneminde üç yıl üst üste deflasyon yaşanmıştır.

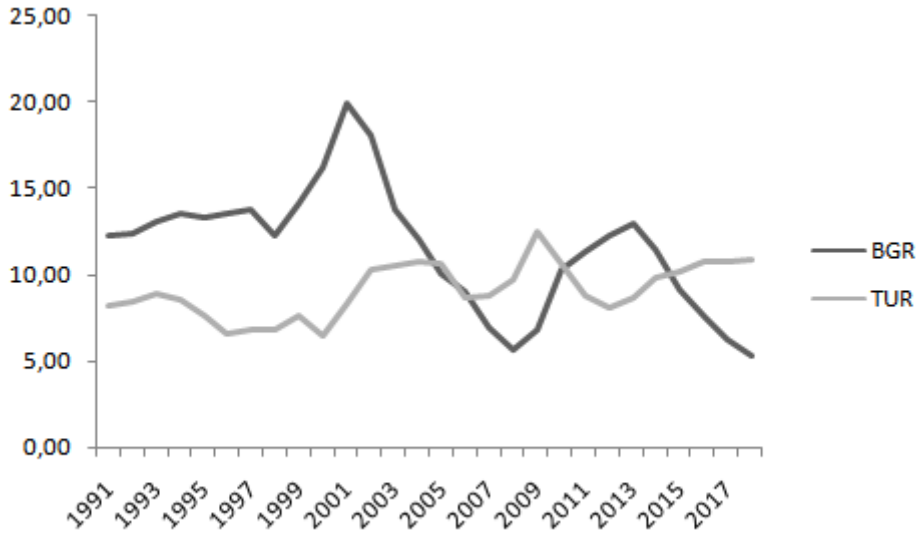
Türkiye 1998 yılında bir dezenflasyon sürecine girmiştir ve enflasyon oranlarını ılımlı düzeye çekmeyi başarmıştır (Bkz. Şekil 3.5).

Şekil 3.5. Türkiye ve Bulgaristan'ın Son 20 Yıllık Enflasyon Oranları (WB, 2019)

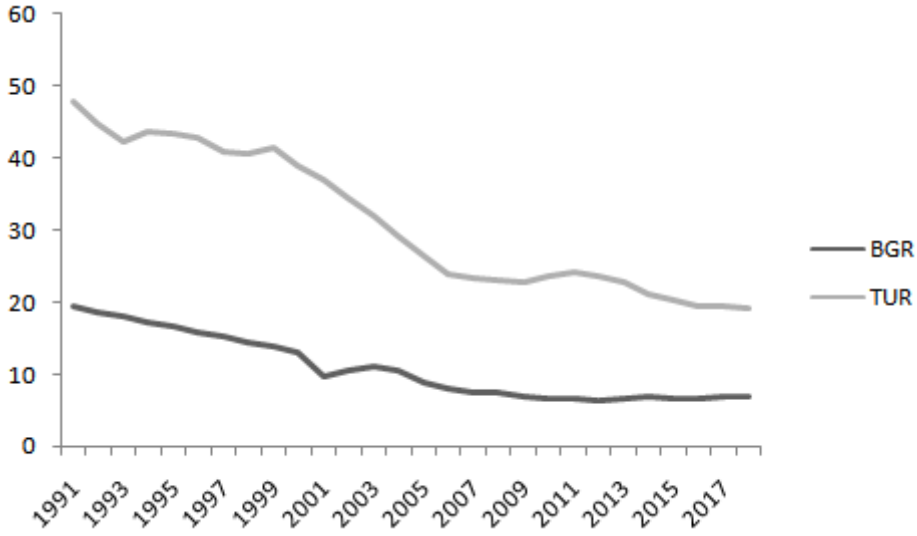
3.3. İşsizlik Oranları

Bulgaristan, Türkiye'ye kıyasla genel işsizlik oranında daha olumlu bir grafik izlemektedir. Türkiye yıllar içinde 2008 krizi döneminde en yüksek işsizlik oranına sahipken, Bulgaristan bu dönemde işsizlik oranında düşüş yaşamıştır. 2001 krizinde Bulgaristan'ın büyüme oranında önemli bir düşüş yaşanmamış olmasına rağmen işsizlik oranı ekonomi tarihinin en yüksek işsizlik oranlarından biridir (Bkz. Şekil 3.6).

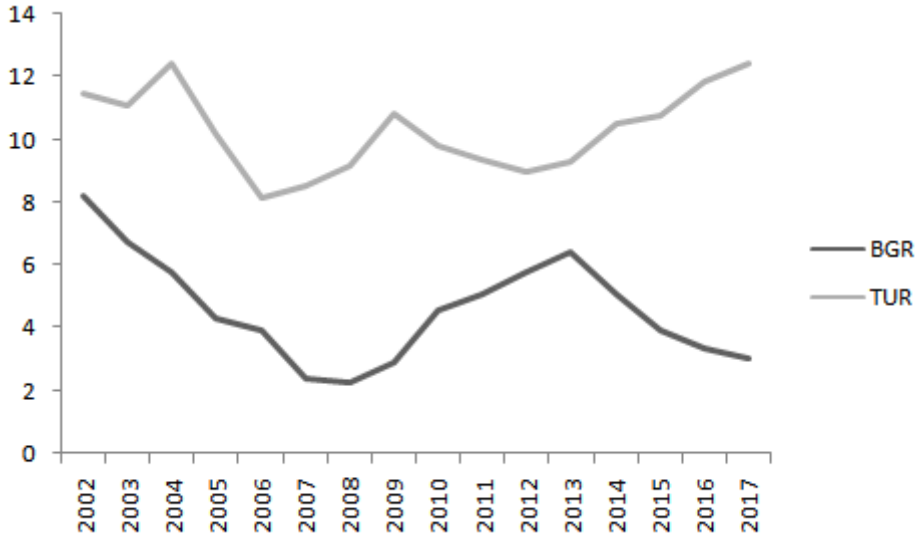
Şekil 3.6. Türkiye ve Bulgaristan'ın 1991-2018 Dönemi İşsizlik Oranları (WB, 2019)

1991-2018 dönemi genel anlamı ile kriter olarak belirlendiğinde Türkiye Bulgaristan'a göre daha düşük seviyelerde işsizlik oranlarına sahiptir. Son yıllar incelendiğinde ise Bulgaristan'ın işsizlik oranı azalma eğiliminde iken Türkiye'nin oranı yükselişe geçmiştir.

Şekil 3.6. Tarım Sektörü İşsizlik Oranı (WB, 2019)

Türkiye ve Bulgaristan'ın GSYH rakamlarında her ne kadar tarım sektörü en düşük paya sahip olsa da iki ülke de tarıma elverişli olduğundan tarım sektöründe oluşan işsizlik oranı incelenmesi gereken bir alandır. Düşük bir pay sahibi olsa da tarım sektöründe istihdam edilenler oldukça fazladır. Bu işsizlik oranında da Bulgaristan daha olumlu bir tablo çizmektedir. %10 seviyelerinde olan işsizlik oranı, Türkiye'nin tarımda işsizlik oranından iki kat daha azdır (Bkz. Şekil 3.7).

Şekil 3.8. Türkiye ve Bulgaristan'ın İşsizlik Oranı: Üniversite Mezunu (WB, 2019)

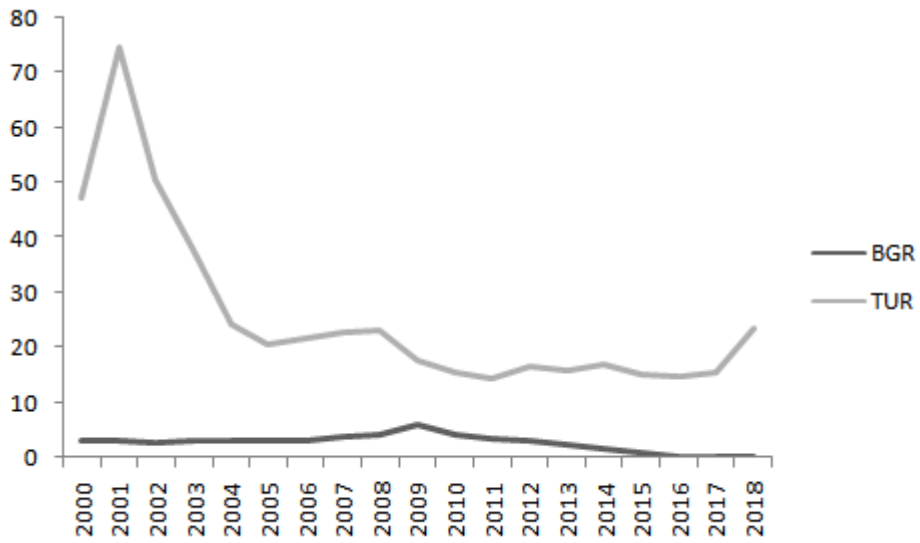
Ülke ekonomisinin en önemli temel göstergelerinden olan işsizlik oranını lisans diplomasına sahip olan bireyler için incelediğimizde Türkiye'nin Bulgaristan'a göre daha yüksek bir orana sahip olduğu gözlemlenmektedir. Eğitimli işgücünün işsiz kalması son derece olumsuz bir ekonomik gelişimin göstergesi olup genel işsizlik oranına nazaran daha net bir ekonomik durum göstergesidir.

Türkiye'de %12'lerde olan oran, Bulgaristan'da %3 gibi düşük bir seviyededir (Bkz. Şekil 3.8).

Türkiye ve Bulgaristan işsizlik oranı çerçevesinde incelendiğinde, eğitimli işgücünün işsizlik oranında ve tarım sektörü işsizlik oranında daha iyi durumda olmasının yanı sıra Bulgaristan'ın genel işsizlik oranında da son yıllarda gösterdiği azalma sebebi ile daha olumlu bir ekonomik durumda olduğu görülmektedir.

3.4. Faiz

Türkiye ve Bulgaristan faiz oranları açısından oldukça farklı bir politika izlemektedir. Enflasyon ve döviz kuru etkileri ile faiz oranını yüksek seviyelerde tutan Türkiye %20'lerde bir faiz oranına sahipken, Bulgaristan'da bu oran %1 bile değildir. %0,02 gibi oldukça düşük bir faiz oranı ile Bulgaristan, ekonomideki stabil durumu ve ulusal paranın risk altında olmayan değerini açıkça göstermektedir (Bkz. Şekil 3.9).

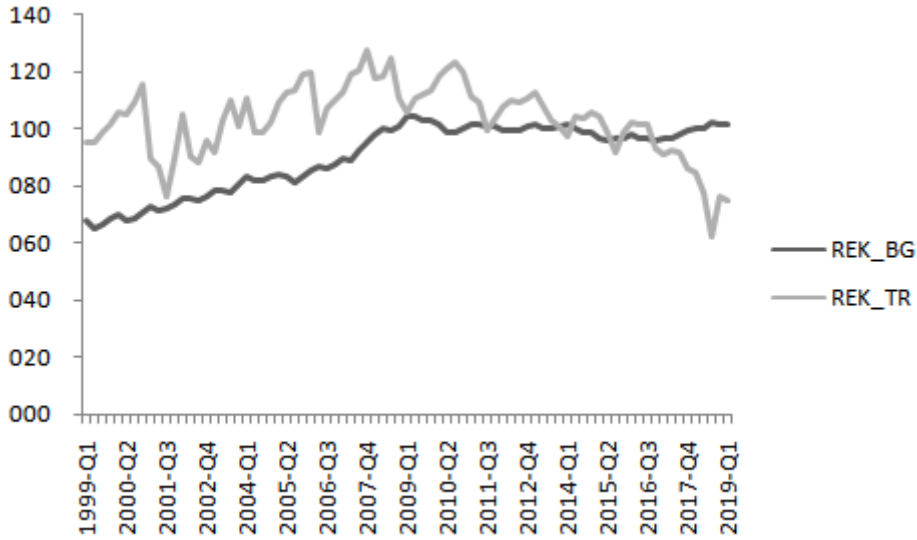
Şekil 3.7. Türkiye ve Bulgaristan'da Bankaların Mevduat Hesaplarına Uyguladığı Faiz Oranı (WB, 2019)

Türkiye böylesi yüksek bir faiz ile dünyadaki tüm ülkeler arasında en yüksek faiz oranına sahip ülkelerden biridir. Yabancı kaynakları ülkeye çekmek için yararlı bir araç olarak gözüken bu oran, ekonomiye ağır yükler bindirmekte ve ülke ekonomisindeki riskli ortamı gözler önüne sermektedir.

3.5. Döviz Kuru

Bir ülkenin dış ticaretini etkileyen en önemli unsurlardan biri Reel efektif döviz kurudur (REK). Arzulanan durum yüksek bir REK olmasına rağmen aşırı yüksek bir endeks de sıkıntılar yaratacaktır. Ulusal paranın değerine göre belirlenen REK'in düşüşü ulusal paranın değer kaybından kaynaklanmaktadır. İhracatın miktarını artırmasına rağmen düşük bir REK ile ihracattan elde edilen döviz de düşük olacaktır. Miktar olarak yüksek, değer olarak düşük bir ihracat ve pahalı bir ithalat ile sonuçlanan düşük REK ciddi dış ticaret açıklarına sebep olmaktadır.

Türkiye 20 yıllık REK verileri incelendiğinde inişli çıkışlı bir yol izlemektedir (Bkz. Şekil 3.10). Kısa dönemlerde hızlı ve şiddetli şekilde değişen endeks dış ticareti olumsuz etkilemektedir. 2017 yılından sonra ani bir değer kaybı yaşayan Türk Lirası, REK'i de etkilemiş ve düşürmüştür. Döviz kurundaki bu artış Türkiye ekonomisine ağır yükler bindirmiştir. Döviz cinsinden borçları bulunan ülke ve ekonomik bireylerin de borçları artmış olur ve ödeme zorlukları kaçınılmaz olacaktır.

Şekil 3.8. Türkiye ve Bulgaristan'ın Reel Efektif Döviz Kuru 1999Q1-2019Q1 (WB, 2019)

Bulgaristan'da ise Türkiye'de yaşanan durumun tam tersi söz konusudur. Bir ülkenin hedef olarak belirleyeceği bir REK eğrisine sahip olan ülkenin eğrisinin dengeli bir şekilde yıllar içinde az az yükseldiği görülmektedir. Dış ticaret fazlası veren Bulgaristan'ın REK'ten olumlu etkilendiği açıkça ortadadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. TÜRKİYE- BULGARİSTAN DIŞ TİCARETİNİN ANALİZİ

Türkiye ve Bulgaristan arasındaki ilişkinin kapsamı ortak tarihsel geçmişin bir mirasıdır. İki ülkenin arasındaki ilişki iki yönden incelenebilir.

İlki, aralarındaki ekonomik ve ticari ilişkiyi inceler. Hem Türkiye'nin hem de Bulgaristan'ın karşılıklı teşvikleri ekonomik ve ticari ilişkilerini olumlu yönde etkilemektedir. İlişkinin giderek gelişmesi iki ülkenin de doğru yönde olduğunu ve daha da gelişme potansiyeline sahip olduğunu gösterir. Enerji sektöründeki ticari ilişkinin geliştirilme olanağı en fazladır. Geçtiğimiz yıl Türkiye Bulgaristan'a elektrik ihracını on kat artırarak 124618 MWh'den 1265233 MWh'ya çıkartmıştır. 2018 yılında Türkiye-Bulgaristan Doğalgaz Boru Hattı'nın (IBT) açılışı yapılmıştır. Yeni hat ile BOTAŞ ve Bulgartransgaz EAD'nin iletim sistemleri birbirine bağlanmış olup iki ülkenin de doğalgaz hattının bölgeye erişimi sağlanmıştır. Buna benzer adımlar atılmaya devam ettikçe, Türkiye-Bulgaristan ilişkileri hız kesmeden gelişecektir. Şu an Türkiye ve Bulgaristan bölgedeki en önemli ekonomik ortaklar olarak gösterilmektedir.

Diğer yön, sosyokültürel ilişkinin geliştirilmesini kapsamaktadır. İstikrar ve uzun süreli olması hedeflenen sosyokültürel bağ sağlam temellere dayanmaktadır. Ataları uzun yıllar aynı topraklarda yaşamıştır ve Bulgaristan'da hala hatırı sayılır sayıda Türk yaşamaktadır. 500 yıllık ortak geçmiş, Türklerin ve Bulgarların kültürlerini birbirine yaklaştırmıştır. Farklılıklar elbette fazladır ancak sosyokültürel ilişkilerin geliştirilmesi Bulgarların ve Türklerin birbirlerini tanımalarına yardımcı olacaktır.

Bu çalışmada Türkiye- Bulgaristan ilişkisi ticari yönden analiz edilecektir. Ortak geçmişi, kültürü ve komşu olmalarının yanı sıra coğrafi konumları sebebi ile iki ülke ticari ilişkilerini geliştirme eğilimi göstermektedir. Bulgaristan'ın Balkan Yarımadasının merkezinde bulunması ve Türkiye'nin en sanayileşmiş bölgesine yakın oluşu, onunla ortak sınırın AB ile ortak sınır anlamına gelmesi sebebi ile Türkiye için iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin durumu önem arz etmektedir. Türkiye, AB'ye ve Balkan ülkelerine ihraç ettiği malların büyük bir kısmını Bulgaristan üzerinden ulaştırmaktadır. Nitekim ithal ettiği malları da Bulgaristan üzerinden almaktadır. Gümrük Birliği sebebi ile Türkiye ve AB arasında olan sanayi mallarında ve işlenmiş tarım mallarında gümrük vergilerin sıfırlanması anlaşması, Bulgaristan'ın 1 Ocak 2007 tarihinde AB üyeliğine kabulü ile Bulgaristan ve Türkiye için de geçerli olmasını sağlamıştır. Söz konusu

mallarda sıfırlanan gümrük vergisi iki ülke arasındaki ticareti daha da cazip kılmış ve Türkiye'nin Avrupa pazarına erişmesini kolaylaştırmıştır.

4.1. Dış Ticaret- Fikirler, Kavramlar ve İstatistiksel Bilgi Kaynakları

Dış ticaret fikirlerinin ve kavramlarının ortaya çıkışı ve bir iktisat okulundan diğerine geçişi bu başlık altında kronolojik sırada izlenecektir. Dış ticaret ve ulusal ekonominin gelişmesi için önemi, çeşitli ekonomi okullarının temsilcileri tarafından yapılan çalışmalara konu olmuştur. Bazıları için lider bir rolü, diğerleri için ise ikincil bir rolü vardır.

Dış ticaret, ticaretin gelişmesinin nedenlerini, koşullarını ve çıkarlarını inceleyen U. Stafford, T. Munn, J. Colbert, A. Moncretien ve G. Scaruffy Markentelist okulun en önemli isimlerindedir. Onlara göre, dış ticaret ülke ekonomisinin ekonomik gelişimi ve büyümesinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Ticaret dengesinin ülkenin refahının önemli bir göstergesi olduğunu ve fazla vermesi gerektiğini vurgulamaktadırlar¹⁰⁷. F. Kene ve J. Turgo gibi fizyokratlar “doğal düzen”, serbest rekabet kavramlarını benimser ve devletin ekonomiye müdahale etmemesi gerektiğini savunmaktadırlar¹⁰⁸.

Dış ticaretin gelişimi için özü, özellikleri ve faktörleri klasik iktisat temsilcileri W. Petit, D. Hume, A. Smith, D. Ricardo ve diğerleri tarafından incelenmiştir. Adam Smith, uluslararası ticarete mutlak avantajlar teorisi çerçevesinde herhangi bir ülkenin dış ticaretin gelişmesinden kar edebileceğini kanıtlamayı amaçlamaktadır. Mutlak avantaj teorisine göre, uluslararası ticaret dolaşıma değil üretime dayanır. Her ülke, mevcut doğal kaynakları ve üretim yeteneklerine göre, mutlak avantajları olan malların üretiminde uzmanlaşmalıdır. Ülkenin mutlak bir üstünlüğü olmayan mallarda ise ithalata başvurulmalıdır. A. Smith'in teorisi, ülkeler arasındaki ticaretin neden mutlak avantajları olmasalar da gerçekleştiğini açıklamıyor¹⁰⁹.

Ricardo, farklı ülkelerde mal üretme maliyetlerindeki farklılıklara dayanarak, dış ticarete ulusların göreceli (karşılaştırmalı) avantajları teorisinin temellerini atmıştır. Ricardo'ya göre, taraflardan birinin uluslararası değiş tokuşa tabi olan tüm ürünleri daha verimli ürettiği durumlarda da ticaret her iki taraf için avantajlıdır. Serbest ticaretin

---

¹⁰⁷ L. Gomes, “Foreign Trade and the National Economy: Mercantilist and Classical Perspectives”. Londra, 1987, s.6-74

¹⁰⁸ L. Gomes, “Foreign Trade and the National Economy: Mercantilist and Classical Perspectives”. Londra, 1987, s.117-118

¹⁰⁹ H. SEYİDOĞLU, Uluslararası İktisat, Politika ve Uygulama, İstanbul, 2003, s.17

destekçisi ve korumacılığa karşı olan iktisatçı ayrıca, dış ticarete ve uluslararası finansal ilişkilerde daha fazla özgürlük anlamına geldiğinden, ticaret dengesinin kendi kendine dengeye gelmesi gerektiğini savunmaktadır. Ulusların dış ticaretteki göreceli avantajları teorisi D. Ricardo'nun dış ticaret teorisine en büyük katkısıdır, çünkü bir ülkenin mutlak avantajları olmadığında uluslararası ticarete kârlı bir şekilde katılma olasılığını haklı kılar. Uluslararası ticaret, mutlak avantajlara değil, karşılaştırmalı avantajlara dayanmaktadır¹¹⁰.

D. Ricardo'nun göreceli üstünlük ilkesi, E. Heckscher ve B. Ohlin'in dış ticaret teorisinin merkezindedir. Teoriye göre, her ülke hangi üretim faktörü fazla ise o faktörün yoğun olarak kullanıldığı malları ihraç etmektedir ve kıt olan üretim faktörünün yoğun olarak kullanıldığı malları ithal etmektedir. Heckscher-Ohlin teoremine göre, iki ülke arasındaki serbest ticarete, ticaret şartları aynı hale gelecek ve üretim faktörlerinin nispi fiyatları yakınsayacaktır¹¹¹.

1940'ların sonlarına kadar Heckscher-Ohlin teoremi uluslararası ticaret teorisinin temel taşı niteliğindedir. E. Heckscher ve B. Olin'in serbest ticaret konusundaki görüşleri P. Samuelson ve W. Leontief tarafından benimsenir ve daha da geliştirilmektedir. W. Leontief, ABD dış ticaretinin yapısını uzun süre inceleyerek karşılaştırmalı üstünlük teorisi üzerine ampirik bir çalışma yapar, ancak birtakım çelişkiler ortaya çıkmıştır¹¹².

Keynesyen serbest ticaret ve açık ekonomi kavramı 1960'lı yıllarda öncü görüş olmuştur. Görüş, Keynes'in teorisine dayanmaktadır ve bazı temel ilkelere bağlı kalarak takipçileri tarafından daha da geliştirilmiştir: ulusal ekonomi tam istihdam düzeyinde değildir ve işleyişinde üretim fazlası, kriz ve işsizlik meydana gelebilir; yetersiz talep söz konusudur; efektif talebi etkileyebilecek çeşitli makroekonomik politika araçları devlet tarafından düzenlenerek üretim süreci kontrol altında tutulabilir¹¹³.

Açık ekonominin neo-klasik içeriği, serbest piyasanın iç ve dış denge açısından ulusal ekonominin işleyişini sağlayan güç ve mekanizmalara sahip olduğu piyasa verimliliği ilkesine dayanmaktadır. Neo-klasik teoriye göre, piyasa kendi başına

---

¹¹⁰ H. SEYİDOĞLU, Uluslararası İktisat, Politika ve Uygulama, İstanbul, 2003, s.18

¹¹¹ H. SEYİDOĞLU, Uluslararası İktisat, Politika ve Uygulama, İstanbul, 2003, s.64

¹¹² H. SEYİDOĞLU, Uluslararası İktisat, Politika ve Uygulama, İstanbul, 2003, s.75

¹¹³ M. ACAR, "İktisadın Ezeli Sorunsalı: Serbest Ticaret mi, Korumacılık mı?", Piyasa Bahar s.1-23.

düzenlenebilir ve makroekonomik düzenleme mekanizmalarıyla devlet müdahalesine gerek yoktur¹¹⁴.

Küreselleşme ve entegrasyon süreçlerinin yoğunlaşması, neo-liberal dünya çekim modelini ortaya çıkarmıştır. J. Tinbergen ve D. Pinder'e göre entegrasyon, üretim faktörlerinin ve malların serbest dolaşımındaki engellerin kaldırılması ve ekonomik süreçlerin koordinasyonu için uluslararası kuruluşların kurulması ile ilgilidir. Yapısalcılık temsilcilerine göre, çekim, her bir parçanın birbirine bağlandığı yapısal bir fenomen olarak görülmelidir¹¹⁵.

Dış ticaretin araştırılması ve uluslararası ekonomik ilişkilere etki mekanizmaları hakkında bilgi edinilmesi, iki ülke arasındaki dış ticaretin geliştirilmesi için önemli bir önkoşuldur ve başarılı bir ekonomi politikası için istikrarlı bir temel oluşturur.

4.2. İhracat, İthalat ve Dış Ticaret Dinamikleri Üzerine İstatistiksel Çalışma

Türkiye-Bulgaristan ticaretini 2001-2006 dönemi ve 2007-2018 dönemi olarak incelemek daha anlamlı olacaktır. Bulgaristan'ın 2007 yılında AB'ye dahil olması ticari ilişki açısından önemli bir değişikliktir. Dönemlere ayırarak analiz edilen dış ticaret verileri iki ülke arasındaki ticaret ilişkisinin değişimi hakkında yorum yapılmasına olanak sağlar.

Bulgaristan'ın AB tam üyeliği öncesi dönemde, Türkiye-Bulgaristan dış ticaret hacmi 2001-2006 yılları arasında %35 civarlarında yıllık ortalama ile büyümüştür (Bkz. Tablo 4.1). Türkiye, komşusu ile dış ticaret hacmini yıldan artırmıştır, Bulgaristan için önemli ihracat pazarı haline gelmiştir. 2006 öncesi yıllar için Türkiye-Bulgaristan dış ticareti Türkiye'nin aleyhine görünmektedir fakat ihracat ve ithalat verileri arasında büyük farklar oluşmamıştır ve kısmı de olsa bir dengeden bahsetmek mümkündür.

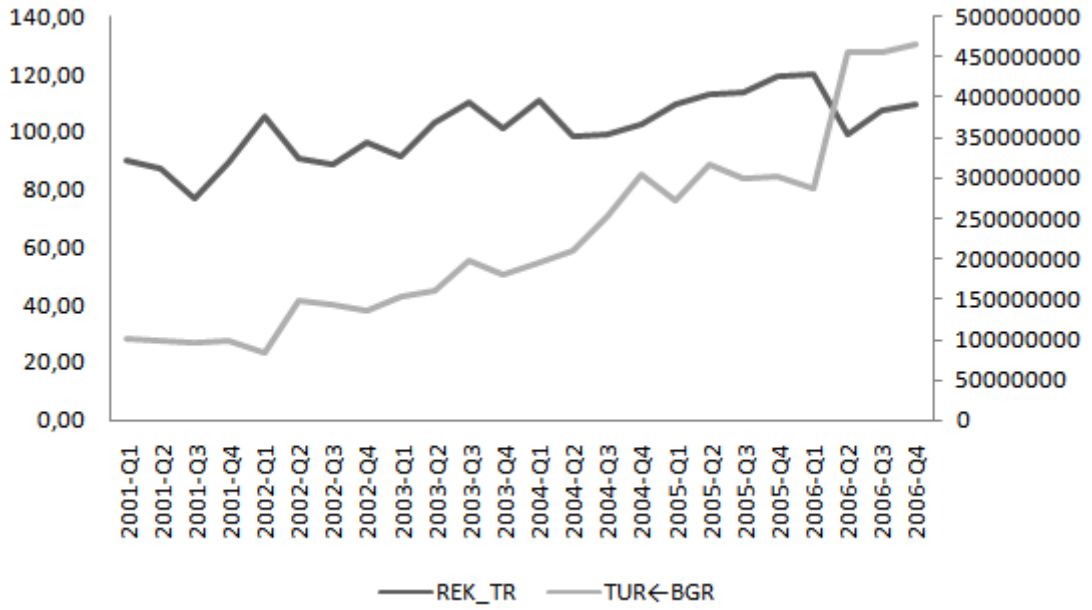
¹¹⁴ Y. BAYRAKTUTAN, "Bilgi ve Uluslararası Ticaret Teorileri", C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 4, Sayı 2, 2003, s.177.

¹¹⁵ J. Tinbergen, International Economic Integration, Amsterdam, 1954

Tablo 4.1. Türkiye- Bulgaristan 2001-2006 Dönemi Dış Ticaret Verileri (TÜİK, 2019)

TARİH	REK ^{TUR}	TUR→BGR	TUR←BGR	HACİM	ΔHACİM (%)
2001	89,63	299.414.827	393.516.184	692.930.945	
2002	96,18	380.332.334	508.448.711	888.781.045	28
2003	101,23	621.684.637	689.462.333	1.311.146.970	47
2004	102,27	894.325.986	959.470.843	1.853.796.829	41
2005	119,46	1.179.313.092	1.190.079.075	2.369.392.167	27
2006	109,85	1.568.006.058	1.663.424.933	3.231.430.091	36

Türkiye'nin Reel efektif döviz kurunda istikrar kazanması yani 100'e yakınsadığı yıllarda hacimde daha hızlı bir artış gözlenmektedir. Dolayısıyla Bulgaristan'ın AB üyeliği öncesi dönemde iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi REK'e duyarlıdır.

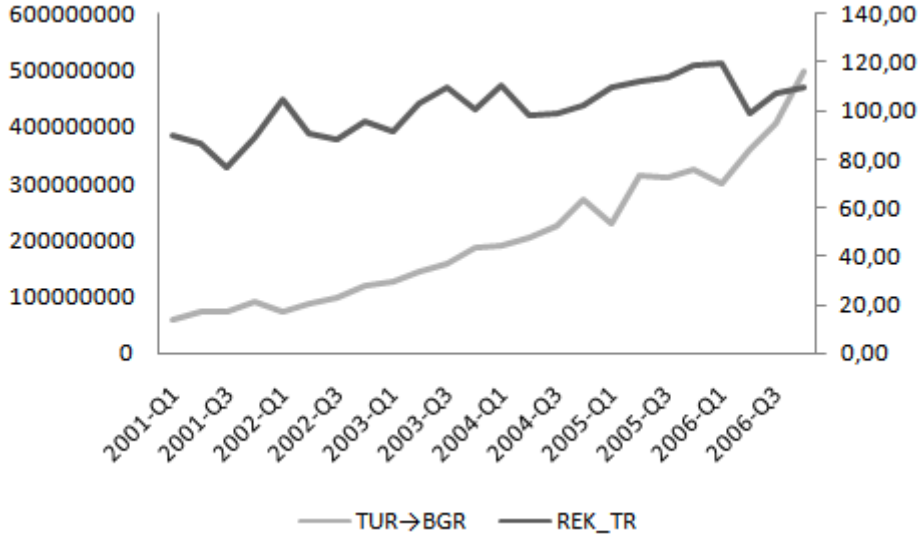

Şekil 4.1. 2001-2006 Dönemi Türkiye'nin Bulgaristan'dan İthalatı ve REK (TÜİK, 2019)

2001-2006 dönemi boyunca Türkiye'nin normal düzeylerde bir REK endeksine sahip olduğu dikkat çekmektedir ve 2001 krizi haricinde ekonomiyi olumsuz etkileyecek bir rakam dikkat çekmemektedir.

REK'in keskin bir şekilde artış veya düşüş gösterdiği çeyreklik dönemlerde ithalattaki değişimler beklentilerle uyumlu bir şekilde gerçekleşmektedir. 2002-Q1 döneminde Türkiye'nin REK'i ani artış göstermiştir ve bu da Bulgaristan ile gerçekleştirdiği ithalatı daha cazip hale getirmiştir eğerde bu durum ithalat hacminde

gecikmeli bir artış olarak gözükmektedir. Benzer bir durum 2003-Q3 döneminde de görülmektedir.

Şekil 4.2. 2001-2006 Dönemi Türkiye'nin Bulgaristan'a İhracatı ve REK (TÜİK, 2019)

2001-2006 döneminde Türkiye'nin Bulgaristan'a ihracatı REK ile belirgin bir ilişki içerisinde olmadığı tespit edilmiştir. REK'in düşüş gösterdiği dönemlerde artması beklenen ihracat beklenen tepkileri vermemiştir (Bkz. Şekil 4.2). REK ihracatı dolaylı bir şekilde yani ithalat aracılığı ile etkilemektedir¹¹⁶.

¹¹⁶ <http://www.mahfiogilmez.com/2012/11/reel-efektif-doviz-kuru-endeksi-nedir.html> (Erişim Tarihi: 23.09.2019)

Tablo 4.2. Türkiye- Bulgaristan 2007-2018 Dönemi Dış Ticaret Verileri (TÜİK, 2019)

TARİH	REK	TR→BGR	TR←BGR	HACİM	ΔHACİM (%)
2007	111,15	2.060.170.568	1.951.656.373	4.011.826.941	
2008	113,67	2.151.534.436	1.840.007.677	3.991.542.113	-1
2009	120,22	1.385.544.468	1.116.901.691	2.502.446.159	-60
2010	103,56	1.497.384.142	1.702.534.340	3.199.918.482	22
2011	111,16	1.622.777.283	2.474.620.528	4.097.397.811	22
2012	92,88	1.684.988.702	2.753.649.891	4.438.638.593	8
2013	101,09	1.971.246.853	2.760.302.820	4.731.549.673	6
2014	105,86	2.040.156.708	2.846.184.709	4.886.341.417	3
2015	99,16	1.675.927.931	2.254.179.613	3.930.107.544	-24
2016	93,58	2.383.499.696	2.142.523.181	4.526.022.877	13
2017	86,33	2.803.182.333	2.773.126.951	5.576.309.284	19
2018	76,38	2.669.699.315	2.501.393.395	5.171.092.710	-8

2007 yılında Bulgaristan'ın AB'ye üye olması ile Türkiye ve Bulgaristan'ın dış ticaret koşulları da değişmiştir. Gümrük Birliğine dahil olan Bulgaristan, Türkiye ile dış ticaretine önemli bir gelişme sağlayacak bir süreci başlatmış olur.

AB üyeliği öncesi Bulgaristan Türkiye ile dış ticaretini ortalama %30'luk bir yıllık genişleme ile geliştirirken, AB sonrası ikili arasındaki ticaret hacminin büyüme hızı yavaşlamıştır hatta eksilere bile geçmiştir (Bkz. Tablo 4.2). Ticaret hacminin büyüme hızı olumsuz etkilenmiş gibi görünmektedir ancak AB sonrası dönemde yıllık ticaret hacminin önceki döneme kıyasla çok daha yüksek olduğu dikkat çekmektedir.

Bulgaristan'ın Avrupa Birliğine üye olması, Türkiye ile dış ticaretini olumlu yönde etkilemiştir.

Şekil 4.3. 2007-2018 Dönemi Türkiye'nin Bulgaristan'a İthalatı ve REK (TÜİK, 2019)

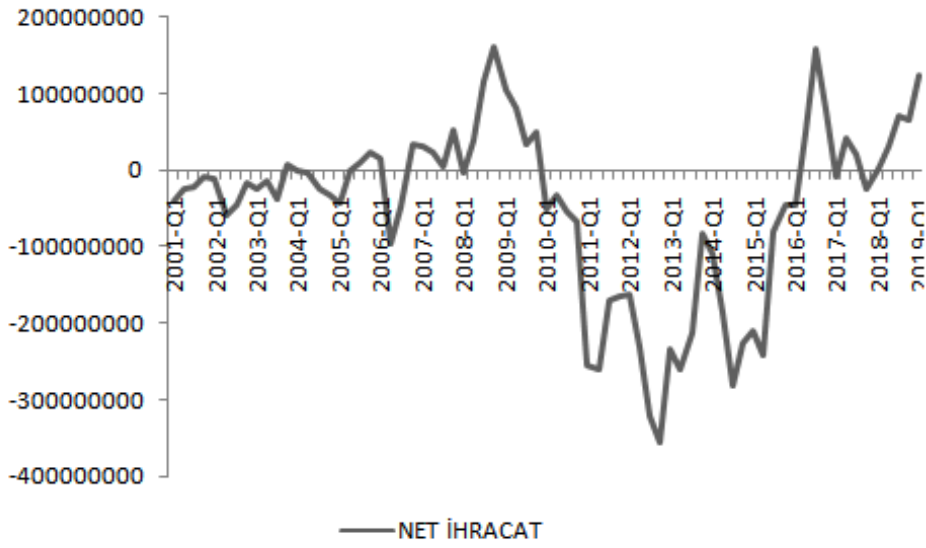
Çalışmada daha önce de belirtildiği üzere REK ve ithalat arasında bir ilişki mevcuttur. Bulgaristan'ın AB üyeliğine kabulünden sonraki dönemde REK'te meydana gelen değişimler ithalatı çok daha belirgin bir şekilde etkilemiştir. 2009-Q1 döneminde REK'te meydana gelen düşüş ithalatı şiddetli bir şekilde azaltmıştır (Bkz. Şekil 4.3). Türkiye'nin Bulgaristan'dan ithalatının reel efektif döviz kuru esnekliğinin oldukça yüksek olduğu grafiksel analiz sonucu tespit edilmiştir.

Şekil 4.4. 2007-2018 dönemi Türkiye'nin Bulgaristan'a İhracatı ve REK (TÜİK, 2019)

Türkiye'nin Bulgaristan'a ihracatı AB sonrası dönem için incelendiğinde grafiksel analizde anlamlı bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. AB öncesi dönemde daha net görülen ilişki ikinci dönemde kaybolmuştur (Bkz. Şekil 4.4).

Şekil 4.5. Türkiye- Bulgaristan Dış Ticaret Dengesi (TÜİK, 2019)

AB üyeliği öncesi Bulgaristan'ın Türkiye ile ticaret dengesi Bulgaristan'ın lehine olsa da dengesizlik büyük bir düzeyde değildir. 2007 yılına kadar nadiren pozitif değer alan net ihracat sonraki yıllarda dengeli seyrini bırakarak dalgalı bir sürece girmiştir. Bulgaristan'ın AB üyeliğinin ilk yıllarında denge Türkiye'nin lehine gelişmiş ve oldukça yüksek pozitif değerlere ulaşmıştır. Uzun sürmeyen bu pozitif net ihracat dönemini 2010 yılından 2016 yılına kadar yüksek negatif net ihracat dönemi izlemiştir. Son iki yıldır Türkiye iki ülke arasındaki dış ticaret dengesini kendi lehine çevirmeyi başarmış olup bu olumlu tabloyu devam ettirme eğilimindedir (Bkz. Şekil 4.5).

4.3. Dış Ticaret Partnerleri

Türkiye ve Bulgaristan ticari ilişkileri iki ülke için de önem arz etmektedir fakat iki ülkede de aynı şiddette bir önem söz konusu değildir. Türkiye'nin, Bulgaristan ile gerçekleştirdiği ihracat ve ithalat rakamları toplam rakamların yanında %1'lik düzeyde kalmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere Türkiye'nin toplam dış ticaret hacminin içindeki Bulgaristan katkısı düşük kalmaktadır.

Bulgaristan'ın dış ticaretinde Türkiye'nin önemi daha yüksek düzeydedir. %5-12 arası olan oran Türkiye'yi en önemli ticari partnerlerinden biri haline getirmektedir (Bkz. Tablo 4.3)

Tablo 4.3. Türkiye ve Bulgaristan'ın Dış Ticaretlerinde Birbirinin Önemi (COMTRADE, 2019)

%, YIL	BULGARİSTAN'IN TOPLAM İHRACATINDA TÜRKİYE'NİN YÜZDESİ	TÜRKİYE'NİN TOPLAM İHRACATINDA BULGARİSTAN'IN YÜZDESİ	BULGARİSTAN'IN TOPLAM İTHALATINDA TÜRKİYE'NİN YÜZDESİ	TÜRKİYE'NİN TOPLAM İTHALATINDA BULGARİSTAN'IN YÜZDESİ
2001	7,695048933	0,955552306	4,113881368	0,950543239
2002	8,844325919	1,054747483	4,761864825	0,986248807
2003	9,143849335	1,315655706	57,10559579	0,994325634
2004	9,661287259	14,15808606	6,181791266	0,983671463
2005	10,13753916	1,605022785	6,49313775	1,019128862
2006	11,01499632	1,833181746	6,738683742	1,19176854
2007	10,50682541	1,920515485	6,847744719	1,147609797
2008	8,183082166	1,629614585	5,812544001	0,911059177
2009	6,768067489	1,356480349	5,936145101	0,792531188
2010	8,261519444	1,314841776	5,904538143	0,917588979
2011	8,786086272	1,202887071	4,994142642	1,0274885
2012	10,31376674	1,105187925	5,146082541	1,164111797
2013	9,353605999	1,298559031	5,744299855	1,096832674
2014	9,685334541	1,294432248	5,872637425	1,175249232
2015	8,744333852	1,165142575	5,726708655	1,08774415
2016	8,027984449	1,67228419	8,230845268	1,078714238
2017	8,778935846	1,785546742	8,181227749	1,186112527
2018	7,508453997	1,589856042	7,034291276	1,121463816

2007 öncesi Türkiye Bulgaristan'ın bir numaralı ihracat partneri iken, günümüzde konumunu koruyamamış olsa da dördüncü en önemli ihracat partneri olarak hala önemli bir pozisyonundadır (Bkz. Tablo 4.4). Bulgaristan Türkiye'nin en önemli dış ticaret partnerleri arasında yer almamaktadır. Ancak 17. sırada kendine yer edinmiştir¹¹⁷.

Tablo 4.4. *Bulgaristan'ın Dış Ticaret Partnerleri (NSI, 2019)*

BULGARİSTAN						
İhracat Partnerleri				İthalat Partnerleri		
Yıl, Sıralama	2006	2008	2018	2006	2008	2018
1.	Türkiye	Yunanistan	Almanya	Rusya	Rusya	Almanya
2.	İtalya	Almanya	İtalya	Almanya	Almanya	Rusya
3.	Almanya	Türkiye	Romanya	İtalya	İtalya	İtalya
4.	Yunanistan	İtalya	Türkiye	Türkiye	Türkiye	Romanya
5.	Belçika	Romanya	Yunanistan	Yunanistan	Romanya	Türkiye
6.	Romanya	Belçika	Fransa	Romanya	Yunanistan	İspanya
7.	Fransa	Fransa	Belçika	İspanya	İspanya	Yunanistan

4.4. Dış Ticaretlerine Konu Olan Mallar

İki ülkenin arasındaki ticaretin rakamsal boyutunu inceledikten sonra hangi malların yoğun olarak ticaretlerine konu olduğu araştırılacaktır. İki ülkenin de gelişmemiş bir sanayi sektörüne sahip oluşu, tarıma elverişli olmaları ve hizmetler sektörünün GSYH'lerinde kayda değer paylara sahip olmaları iki ülkenin benzer mallarda üstünlük sahibi olduğu izlenimini yaratmaktadır. Bu sebeple hammadde ağırlıklı bir ticari ilişki söz konusu olması yüksek bir ihtimaldir.

Tablo 4.5. *Türkiye'nin Bulgaristan'a İhraç Ettiği Mal Grupları (TÜİK, 2019)*

SITC1 adı	2006	SITC1 adı	2007	SITC1 adı	2018
Tekstil ürünleri (iplik, kumaş, yer kaplamaları, hazır eşya)	247.724.235	Demir ve çelik	276.572.771	Tekstil ürünleri (iplik, kumaş, yer kaplamaları, hazır eşya)	540.472.916

¹¹⁷ NSI, 2019

Demir ve çelik	141.177.837	Tekstil ürünleri (iplik, kumaş, yer kaplamaları, hazır eşya)	247.674.414	Demir ve çelik	231.870.396
Giyim eşyası ve bunların aksesuarları	133.291.352	Motorlu kara taşıtları, bisiklet ve motosikletler, bunların aksam ve parçası	168.770.616	Motorlu kara taşıtları, bisiklet ve motosikletler, bunların aksam ve parçası	216.140.972
Elektrik makinaları, cihazları ve aletleri, vb. aksam, parçaları	121.447.015	Elektrik makinaları, cihazları ve aletleri, vb. aksam, parçaları	153.994.110	Elektrik makinaları, cihazları ve aletleri, vb. aksam, parçaları	148.543.146
Motorlu kara taşıtları, bisiklet ve motosikletler, bunların aksam ve parçası	115.720.700	Demir ihtiva etmeyen madenler	132.659.965	Demir ihtiva etmeyen madenler	145.830.817
Demir ihtiva etmeyen madenler	87.277.792	Demir, çelik, bakır, nikel, alüminyum ve diğer adi metallere eşya	120.100.765	Giyim eşyası ve bunların aksesuarları	142.701.145
Demir, çelik, bakır, nikel, alüminyum ve diğer adi metallere eşya	81.064.038	Petrol, petrolden elde edilen ürünler	89.167.675	Demir, çelik, bakır, nikel, alüminyum ve diğer adi metallere eşya	111.653.470
Metal cevherleri, döküntüleri, hurdaları	74.857.046	Metal cevherleri, döküntüleri, hurdaları	85.012.867	Meyve ve sebzeler	95.689.887
Tanklar ve diğer zırhlı savaş taşıtları (motorlu) (silahla donatılmış olsun/olmasın)	52.866.600	Giyim eşyası ve bunların aksesuarları	75.377.486	Tanklar ve diğer zırhlı savaş taşıtları (motorlu) (silahla donatılmış olsun/olmasın)	89.027.643
Kağıt, karton ve kağıt hamurundan eşya	45.490.084	Tanklar ve diğer zırhlı savaş taşıtları (motorlu) (silahla	67.696.818	Metal cevherleri, döküntüleri, hurdaları	87.857.540

donatılmış
olsun/olmasın)

Bulgaristan'ın AB üyeliği Türkiye'nin Bulgaristan'a ihraç ettiği mallarda pek fazla değişiklik getirmemiştir (Bkz. Tablo 4.5). İki dönemde de en yüksek ihraç malları tekstil ürünleri, demir ve çelik grubudur ve 2007 yılında yani AB üyeliğinin daha ilk yılında Bulgaristan Türkiye'den ithal ettiği bazı mal gruplarında ciddi artışa gitmiştir. Demir ve çelik grubunda neredeyse iki katına çıkan değer, motorlu taşıtlar grubunda da kayda değer artışlar yaşamıştır. 2018 yılında önceki dönemden farklı olarak kağıt ürünleri yer almazken, meyve ve sebze grubu ilk 10'a girmiştir.

Ürün gruplarına genel olarak bakıldığında Türkiye'den Bulgaristan'a çoğunlukla tekstil ürünleri ve hammaddede malı ihracatı yapıldığı göze çarpmaktadır.

Tablo 4.6. Türkiye'nin Bulgaristan'dan İthal Ettiği Mal Grupları (TÜİK, 2019)

SITC1 adı	2006	SITC1 adı	2007	SITC1 adı	2018
Demir ihtiva etmeyen madenler	602.606.384	Demir ihtiva etmeyen madenler	542.145.627	Demir ihtiva etmeyen madenler	615.951.550
Demir ve çelik	262.839.321	Demir ve çelik	385.834.693	Petrol, petrolden elde edilen ürünler	424.374.888
Petrol, petrolden elde edilen ürünler	129.471.430	Petrol, petrolden elde edilen ürünler	179.005.471	Elektrik makinaları, cihazları ve aletleri, vb. aksam, parçalar	313.862.052
Taş, alçı, çimento, amyant, cam, seramik vb.	79.433.547	Yağlı tohumlar, yağ veren meyveler	108.867.518	Tanklar ve diğer zırhlı savaş taşıtları (motorlu) (silahla donatılmış olsun/olmasın)	115.162.742
Organik kimyasal ürünler	71.498.890	Taş, alçı, çimento, amyant, cam, seramik vb.	88.703.722	Metal cevherleri, döküntüleri, hurdaları	106.263.751
İnorganik kimyasal ürünler	65.188.376	Organik kimyasal ürünler	87.995.947	Taş, alçı, çimento, amyant, cam, seramik vb.	66.244.487

Metal cevherleri, döküntüleri, hurdaları	62.132.895	İnorganik kimyasal ürünler	85.059.532	İnorganik kimyasal ürünler	66.214.657
İlk şekillerde plastikler	58.334.818	Metal cevherleri, döküntüleri, hurdaları	61.710.696	Hayvanlar için gıda maddeleri	63.291.398
Yağlı tohumlar, yağ veren meyveler	48.623.755	İlk şekillerde plastikler	45.526.426	İlk şekillerde plastikler	53.424.349
Elektrik makinaları, cihazları ve aletleri, vb.aksam,parçaları	26.840.470	Elektrik makinaları,cihazları ve aletleri, vb.aksam,parçaları	32.189.307	Hububat, hububat ürünleri	51.031.369

Türkiye Bulgaristan'dan genellikle hammadde ithal etmektedir. İthalat mal gruplarında ilk iki sırayı demir ve petrol grupları almaktadır. Bulgaristan'ın AB üyeliği mal gruplarında değişikliğe sebep olmamıştır ve hacim olarak da büyük bir etki yaratmıştır. Göze çarpan en önemli değişiklik petrol grubundaki ithalat artışıdır. Neredeyse dört katına çıkmıştır (Bkz. Tablo 4.6).

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. TÜRKİYE-BULGARİSTAN DIŞ TİCARETİ: İHRACAT ve İTHALAT ESNEKLİKLERİNİN DÖVİZ KURUNA KARŞI EŞBÜTÜNLEŞME ANALİZİ

5.1. Teori

İhracat ve ithalatın döviz kuruna olan esnekliği Basit Doğrusal Regresyon Analizi ile tanınmış Gauss Markov Teoremine ve geleneksel EKK tahmincisine dayanmaktadır. Bu, sıfır matematiksel hata beklentisine, sabit hata varyasyonu, kalıntı korelasyonu yapmayan, hataların dışsal değişkenlerden bağımsızlığı, vb. koşullarına yansıtılmıştır. Bu yöntem, ekzojen değişkenler ve hata terimin arasında değişen varyans ve korelasyon bulunmaması varsayımları doğrultusunda artık terimlerin kareler toplamını minimum düzeye çekerek tahmin sonucu vermektedir.

İhracat, ithalat ve döviz kurlarına ilişkin dinamik istatistikler, kural olarak sabit değildir ve ekonometrik esneklik modellerini oluşturmada kullanılmaları, otokorelasyon, heterodastisite, çoklu doğrusal bağlantı gibi sorunlar yaratmaktadır. Dolayısıyla, bu değişkenler ve onların tahmin ettiği modeller hakkındaki dinamik istatistik serileri, klasik regresyon analizinin gerekliliklerini karşılamamaktadır.

Bu problemin üstesinden gelmek için, ilk dinamik istatistik serileri önceden bir dizi dönüşüme (bileşenlerin ayrıştırılması ve ortadan kaldırılması, diferansiyel filtrelemeye) ve model değişimine (gecikmeli ve yapay değişkenlerin dahil edilmesi) tabi tutulmuştur. Sonuç olarak, yukarıdaki prosedürler girdi istatistik satırlarının ve bir bütün olarak regresyon modelinin en küçük kareler özelliklerini sağlamış olur. Öte yandan, bu prosedürler ihracat, ithalat ve döviz kurlarındaki eğilimler hakkında bilgi kaybına ve bunun sonucunda esnekliğin tezahürü üzerine bilgi kaybına neden olmaktadır.

Polak, Orcutt, Harberger ve Schumacher, ekonometrik ihracat ve ithalat esnekliği konusundaki geleneksel regresyon analizinin kullanılmasında bu eksikliğe dikkat çekerek, döviz kuru etkilerinin küçümsendiği ve aslında ne kadar tehlikeli olabileceği varsayımı ile önemli bir yere değinmişlerdir¹¹⁸.

---

¹¹⁸ T. GYLFASSON, "The Effect of Exchange Rate Changes on the Balance of Trade in Ten Industrial Countries", 1978

Khan, Krugman, Junz ve Rhomberg ise döviz kurlarının ihracat ve ithalat esnekliğinin geleneksel regresyon analizi ile elde edilen statik birer tahmin olmalarının yanında zamana bağlı fonksiyonlar olduklarının sonucuna ulaşmışlardır¹¹⁹.

Engle ve Granger çalışmalarında ihracat, ithalat ve döviz kurlarındaki esneklik değişimlerin rolünü küçümseme sorununu çözmeye çalışmışlardır. Çalışmaları, dış ticarete konu olan ve sürekli analiz edilmeye çalışılan bu göstergelerin ekonometrik analizi çerçevesinde devrim niteliğindedir. İki veya daha fazla durağan olmayan değişken arasındaki eşbütünleşmeyi yani uzun dönem ilişkiyi tanımlayıp aynı örneklem üzerinden yapılan kısa dönem tahmin katsayıların anlamsız olduğunu kanıtlamışlardır. Devamında, hem katsayıların tek tek istatistiki anlamlılıklarını, hem de modelin tahmin gücünü ortaya çıkaran modeli ekonomi bilimine kazandırmışlardır. Hata Düzeltme Modeli olarak adlandırılan bu model, belirli koşullar altında, esnekliğin, ihracat, ithalat ve döviz kurları için durağan olmayan zaman serilerinden doğrudan belirlenmesini sağlamıştır¹²⁰.

Başka bir deyişle, gelen istatistiksel satırlardaki değişikliklerin eğilimleri hakkındaki bilgileri dikkate almak ve bağımlılığın şiddeti hakkında bilgi arttırmak için fırsat yaratılmıştır.

5.2. Literatür

Literatürde hata düzeltme, vektör hata düzeltme modeli, eşbütünleşme çalışmaları, eşbütünleşme analizi veya eşbütünleşme yaklaşımı olarak geçse dahi, EKK'ye dayalı tüm ekonometrik çalışmalar esneklik adı altında birleştirilebilir.

Geliştirilen eşbütünleşme yaklaşımından yararlanarak, pek çok yazar ihracat ve ithalat esnekliklerinin döviz kuruna karşı tutumlarını yeniden değerlendirme sürecine girmiştir. Geleneksel ekonometrik çalışmaların esnekliği hafife aldıklarını ve bunun zaman serisinin dönüşümlerinden kaynaklanan bilgi kaybına bağlı olduğu sonucuna varmışlardır. Noland, Pattichis Marquez, Caporale ve Chui, Mills ve Pentecost bu kanıya ulaşan araştırmacılardan sadece bir kaçıdır¹²¹.

Türkiye için Çavuşoğlu, Turtun ve Halaç eşbütünleşme analizine dayalı çalışmaları ile bu alandaki araştırmalar için ışık tutan cinstendir. Georgiev,

---

¹¹⁹ T. GYLFASSON, "The Effect of Exchange Rate Changes on the Balance of Trade in Ten Industrial Countries", 1978

¹²⁰ Robert F. ENGLE; C. W. J. GRANGER, *Econometrica*, Vol. 55, No. 2, 1987, ss. 251-276.

http://www.ntuzov.com/Nik_Site/Niks_files/Research/papers/stat_arb/EG_1987.pdf

¹²¹

Gospodinov , Nenovski ve Veselinov ise Bulgaristan için eşbütünleşme yaklaşımıyla yayını tespit edilen yazarların tamamıdır.

Tablo 5.1. *Türkiye Ekonomisi için İhracat ve İthalatın Nedensellik Analizini Konu Alan Çalışmalar*

Yazar	Dönem	Yöntem	Değişkenler
KARABULUT ve TAPŞIN (2013)	1980-2011	Toda-Yomata	Reel Döviz Kuru
TERZİ ve ZENGİN (1995)	1950-1994	VAR	Döviz Kuru
AKTAŞ (2010)	1989Q1-2008Q4	VAR	Reel Döviz Kuru
YAMAN (2018)	2005-2015	VAR, VEC, Etki-tepki analizi	Reel GSYH, Reel Döviz Kuru
İZGİ ve YILMAZ (2018)	1992-2016	Johansen	Büyüme Oranları
ALTIN ve SÜSLÜ (2017)	1989Q1-2016Q4	Toda-Yomata	Döviz Kuru
DOĞANLAR (2002)	1980Q1-1996Q4	Engel Granger	Döviz Kuru
VERGİL (2002)	1990:01-2002:12	Eş- Bütünleşme, VEC	Döviz Kuru
HEPAKTAN, ÇINAR ve DÜNDAR (2011)	1982:01-2011:07	Engel Granger Johansen	Reel Efektif Döviz Kuru (ÜFE ve TÜFE bazlı)
YURDAKUL ve AYDIN (2018)	2003Q1-2016Q1	FMOLS, CCR, DOLS	GSYH
USLU (2018)	1989:01-2018:06	FMOLS	Döviz Kuru, Faiz
CİĞERCİOĞLU (2007)	1982-2005	Eş- Bütünleşme	Reel Döviz Kuru, İhracat, İthalat

Hepaktan, Çınar ve Dündar, çalışmalarında REK, ihracat ve ithalat arasında uzun ve kısa dönem nedensellik araştırmıştır. İhracat ve ithalatın REK'e, REK'in ihracat ve

ithalat üstündeki etkisinden daha fazla olduğunu tespit etmişlerdir.¹²² Terzi ve Zengin ise ihracat ve ithalat arasında herhangi bir ilişki bulunmadığını ortaya çıkarmıştır.¹²³

Ciğercioğlu, reel döviz kuru ile ithalat arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını eşbütünleşme analizi ile kanıtlamıştır. Ayrıca ihracat ve ithalatın çift nedensellik ilişkisinde olduğunu bulmuştur.¹²⁴ İzgi ve Yılmaz ise ihracat ve ithalatın büyüme oranı ile nedensellik ilişkisini araştırmıştır ve büyüme ile ihracat arasında ilişki saptamıştır.¹²⁵

Yaman, GSYH ve REK'in ihracat ve ithalat üzerindeki etkisini incelemiştir ve GSYH'de meydana gelecek bir artışın ihracatı artıracağı bulgusuna ulaşmıştır.¹²⁶ Yurdakul ve Aydın ise ihracatın GSYH'yi pozitif etkilediğini tespit etmiştir.¹²⁷

Doğanlar, döviz kurundaki değişmelerin ihracatı olumsuz etkilediğini bulmuştur.¹²⁸ Vergil de döviz kuru ile ihracat arasında anlamlı bir ilişki tespit etmiştir.¹²⁹

Karabulut ve Tapşın, ihracat ve ithalatın karşılıklı birbirilerini etkilediklerini ve reel döviz kurunun ithalatı tek taraflı etkilediğini ortaya çıkarmıştır.¹³⁰ Altın ve Süslü ise aynı yöntem ile çalışmış olsa da aralarında anlamlı bir ilişki bulmamıştır.¹³¹

Aktaş, dış ticaret dengesi üzerinde durmuş ve reel döviz kurunun dengeyi sağlamak için kullanılabilecek bir araç olduğu sonucuna ulaşmıştır.¹³²

---

¹²² C. Erdem HEPAKTAN, Serkan ÇINAR, Özlem DÜNDAR, "TÜRKİYE'DE UYGULANAN DÖVİZ KURU SİSTEMLERİNİN DIŞ TİCARET İLE İLİŞKİSİ", Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD), 2011, Cilt 3, Sayı 5, s.62-82

¹²³ Harun TERZİ, Ahmet ZENGİN, "Türkiye'de Kur Politikası, İthalat, İhracat ve Dış Ticaret Dengesi İlişkisinin Ekonometrik Analizi", Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi, 11, 1995, Ankara

¹²⁴ O. CİĞERLİOĞLU, "Reel Döviz Kuru, İhracat ve İthalat Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği 1982-2005", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2007, ERZURUM

¹²⁵ B. İZGİ, H. YILMAZ, "Türkiye'de Ekonomik Büyüme, İhracat ve İthalat: Nedensellik İlişkisi (1992-2016)", İktisadi Yenili Dergisi 2018, s.54-74

¹²⁶ H. YAMAN, "Türkiye'de Döviz Kurunun Dış Ticaret Üzerine Etkileri (2005-2015)", Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 4, Sayı 1, 2018, s.45-69

¹²⁷ F. YURDAKUL, M. AYDIN, "Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Uygulama", Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, 2018, s.23-26

¹²⁸ M. DOĞANLAR, "Estimating The Impact of Exchange Rate Volatility On Export: Evidence From Asian Countries", Applied Economics Letters, Sayı 9, 2002, s. 859-863.

¹²⁹ H. VERGİL, "Exchange Rate Volatility in Turkey and Its Effect on Trade Flows. Journal of Economic and Social Research, 4(1), 2002, s. 83-99.

¹³⁰ Gülçin TAPŞIN, Ahu Tuğba KARABULUT, "REEL DÖVİZ KURU, İTHALAT VE İHRACAT ARASINDAKİ NEDENSELLİK İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ", Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (26), 2013, s.190-205

¹³¹ H. ALTIN, C. SÜSLÜ, "Türkiye İçin Döviz Kuru, İhracat ve İthalat Arasındaki Nedensellik İlişkisinin İncelenmesi", Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 9, Sayı 2, 2017, s. 105-112

¹³² C. AKTAŞ, "Türkiye'de Reel Döviz Kuru İle İhracat ve İthalat Arasındaki İlişkinin Var Tekniğiyle Analizi", ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 6, Sayı 11, 2010, ss. 123-140

Geleneksel ekonometrik çalışmalarda yukarıda tanımlanan sorunlara ve yeni ekonometrik yaklaşımların geliştirilmesine dayanarak, ihracat ve ithalatın esnekliği konusundaki önceki çalışmaların döviz kuru açısından yeniden değerlendirilmesine ihtiyaç duyulduğu sonucuna varılmıştır. Zaman serisine uygulanan dönüşümlerin bilgi kaybına yol açıp açmadığının ve nihayetinde bunun esnekliğin küçümsemesine yol açıp açmadığının belirlenmesi gereklidir.

Çalışmanın bu bölümünde araştırma konusu, Türkiye ve Bulgaristan'ın birbirileri ile gerçekleştirdiği ihracat ve ithalatının döviz kuruna karşı esnekliğidir. Burada, dış ticaret esnekliği ve döviz kurlarının ihracat ve ithalat esnekliği kategorileri açıkça ayırt edilmelidir. Dış ticaretin esnekliği kategoride geniştir ve doğrudan bir ülkenin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla, Dış Ticareti, Ticaret Koşulları endeksleri gibi ekonomik potansiyeli ile ilgilidir. İhracatın ve ithalatın döviz kuru açısından esnekliği, Marshall ve Lerner'in klasik kavramlarında dar bir kategoridir. Önemli bir rol oynar ve çağdaş neo-klasik parasalcı konular da dahil olmak üzere bir dizi ekonomik teori ile doğrudan ilgilidir.¹³³

5.3. Veri

Çalışmanın temel amacı, döviz kuru karşısında ihracat ve ithalat esnekliklerinin eşbütünleşme analizidir. 1994:1 ve 2019:3 aylık verileri ile döviz kurlarındaki ihracat ve ithalat esnekliklerinin eşbütünleşme analizini gerçekleştirilecektir. TCMB ve TÜİK yerli, BNB ve NSI Bulgar resmi yayınları istatistiksel bilgi kaynağı olarak kullanılmıştır. EViews 9 (<http://www.eviews.com>) ekonometrik yazılımı kullanılarak model değerlendirmeleri ve testler yapılacaktır.

Tablo 5.2. Veri Seti İle İlgili Bilgiler

Değişken	Kısaltma	Kaynak	Açıklama
Reel Efektif Döviz Kuru	RR	TCMB	TÜFE Bazlı (2003=100)
Nominal Döviz Kuru	R	TCMB	
İhracat	X	TÜİK	Türkiye'nin Bulgaristan'a
İthalat	M	TÜİK	Türkiye'den Bulgaristan'a

¹³³ C. Hepaktan, "Türkiye'nin Marshall-Lerner Kosuluna İlişkin Parçalı Eşbütünleşme Analizi" Yönetim ve Ekonomi, Cilt 16, Sayı 1, 2009, s.39-55

5.4. İhracatın ve ithalat esnekliğinin döviz kuruna karşı eşbütünleşme analizindeki metodoloji

5.4.1. Eşbütünleşme analizinde temel kavramlar

Eşbütünleşme analizi, Engle ve Granger tarafından tanımlanan bazı temel varsayımlara dayanmaktadır. İlk olarak, durağan olmayan y_t dinamik serisinin ardışık farklılıklar bulduktan sonra durağan hale getirilebileceği varsayılırsa, o zaman d derecesinden durağan kabul edilir. Bu dinamik satır özelliği $\Delta^d y_t \sim I(0)$ ile gösterilir. Dinamik seri durağan ise, 0 sıra ile entegre olduğu varsayılır. Bu özellik $y_t \sim I(0)$ ile gösterilir.

İkinci olarak, y_t ve x_t dinamik serileri d ve e aralığında bütünleşik ($\Delta^d y_t, \Delta^e x_t \sim I(0), \Delta^d y_t, \Delta^e x_t \sim I(0), \Delta^d y_t, \Delta^e x_t \sim I(0)$ iken, $\Delta^d y_t \sim I(0)$ ve $\Delta^e x_t \sim I(0)$ şeklinde bir durağanlık söz konusu ise $z_t = a_1 y_t + a_2 x_t, z_t \sim I(0)$ şeklinde bir doğrusal kombinasyon olduğu varsayılır. z_t denklemindeki y_t ve x_t dinamik serilerinin a_1 ve a_2 katsayılarının vektörüne $[a_1 a_2]$ eşbütünleşme vektörü denir. Pratik olarak, ampirik araştırmalarda en yararlı olanı, $d = e$ ve $z_t \sim I(0)$ şeklinde gerçekleşmesidir. Bu durumda, ayrı ayrı alınan iki dinamik veri durağan değildir fakat birleştirildiklerinde durağan bir yapı kazanırlar. Eğer z_t regresyon modeline uygun şekilde dahil edilirse, hata düzeltme imkanına yol açar ve çoklu doğrusal bağlantı, sabit varyans ve otokorelasyon gibi sorunlar ortadan kalkmış olur.¹³⁴

Belirtilen teorik varsayımlara dayanarak, hata düzeltmeyi sağlayan birkaç regresyon modeli oluşturulmuş ve bir dizi şeklinde gösterilmiştir. Klasik EKK'ya ek olarak, gecikme uzunluğunun belirlenmesi, normallik sınaması ile kayan ortalama gözlemlenmesi, Stock Watson de sunulmaktadır. Bu çalışmada, döviz kuru bazında ihracat ve ithalat esnekliklerinin eşbütünleşme analizi, Phillips Hansen tahmini ile yapılmıştır. Bu veri setinin, kurulan sözde eşbütünleşme denklemi için özellikle uygun kılan bazı özel avantajları vardır. Serilerin, bilinen ve sıklıkla istatistiksel teoride kullanılan regresyon modelinin yeniden parametreleme olasılığını doğurmaktadır. Örneğin, otoregresif bir model, kısa zaman serileri kullanılarak hareketli ortalamaların regresyon modeli olarak gösterilebilir. Serideki korelasyonu gösteren çoklu bağlantı

¹³⁴ D. HAMILTON, Time Series Analysis, 1994, s.779

sorunu, küçük örneklem büyüklüğü kısıtlamaları gibi çeşitli rahatsız edici etkileri ortadan kaldırmaktadır.¹³⁵ Genel olarak, gösterim aşağıdaki spesifik modele dayanmaktadır:

$$\alpha_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 \alpha_{it-1} + \varepsilon_{it}, \quad i = 1, 2, \dots, n \quad (5.1)$$

burada $\alpha_{it} \sim I(1)$ ve $\varepsilon_{it} \sim I(0)$ serilerdir ve aralarında korelasyon yoktur. Ayrıca, α_{it} 'in ilk farklılıklarının durağan, $\Delta x_t = \mu + v_t, t = 2, 3, \dots, n$, olduğu ve $v_t \sim I(0)$ olduğu varsayılmaktadır. $\varepsilon_t = (u_t, v_t)$, kesinlikle 0'a eşit bir ortalama durağandır. Klasik EKK temsilinden farklı olarak, standart Phillips Hansen temsiline eşbütünlük vektörünün doğrudan ifade edilmediği vurgulanmalıdır. Yukarıdakilerden, eşbütünlük esnekliği analizi için Phillips Hansen prosedürünü doğru kullanmak için, ihracat, ithalat ve döviz kurlarına ilişkin birinci dereceden bütünlük istatistiklerin entegre edilmesi gerektiği açıktır. Ek olarak, ihracat için dinamik istatistik satırları ve döviz kuru arasında ve ithalat için dinamik istatistik satırları ve döviz kuru arasında bir eşbütünlük vektörüne ihtiyaç vardır. Aksi halde bu yaklaşım, ihracatın ve ithalatın döviz kuruna karşı esnekliğini incelemek için kullanılamaz.¹³⁵

Bu nedenle esnekliğin eşbütünlük analizinde kilit bir konu, gelen zaman serisinin ihracat, ithalat ve döviz kurlarının aynı düzeyde durağan olduğunda eşbütünlüğün incelenmesidir. Durağanlık sınaması, Phillips Hansen Tamamen Modifiye Edilmiş Sıradan En Küçük Kareler (FM-OLS) prosedürü olarak da adlandırılan özel prosedürlerle belirlenir, Perron, Kwiatkowski Phillips Schmidt Shin testi, ADF testi de durağanlık sınamaktadır.¹³⁵

Dickey Fuller (DF), durağanlığı belirlemek için en popüler yöntemlerden biridir. İşlemler sırası aşağıdaki gibidir:

Aşama 1

- Hipotezler belirlenir: $\alpha_0: \alpha_{it} \sim I(1)$
 $\alpha_1: \alpha_{it} \sim I(0)$
- DFemp (Dickey Fuller denkleminin tahmini), hesaplanır:

$$\alpha_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 \alpha_{it-1} + \alpha_2$$

¹³⁵ P. PHILLIPS, B. HANSEN, "Statistical Inference in Instrumental Variables Regression with I(1) Processes", *The Review of Economic Studies*, Cilt 57, Sayı11, 1990, s. 99–125

$$\Delta \square_{\square} = \square_1 - \square \square_{\square-1} + \square_2 \square + \sum_{\square=1}^{\square} \square_{\square} \square_{\square-\square} + \square_{\square} \quad (5.2)$$

burada $\square_{\square}$, incelenen zaman serileridir, Δ birinci derece operatör, t doğrusal eğilim, $\square_{\square}$ hatadır. Modeli tahmin etmek için en küçük kareler yöntemi kullanılmıştır. $DFemp.$ özelliği, ω parametresinin t karakteristiğine eşit olmasıdır.

- Önceden seçilmiş bir anlamlılık düzeyinde α , örnek ve test tipi DF tarafından belirlenir.
- Karar verilir. Eğer $\square \square \square \square \square > \square \square$ ise $\square_{\theta}$ kabul edilir. Tersisi söz konusu ise $\square_1$ kabul edilir.

$\square_{\theta}$ 'ı reddetmek için bir neden yoksa, ikinci aşamaya geçilir. $\square_1$ kabul edilirse, durağanlık testi DF (Dickey Fuller) testi veya ADF (Artırılmış Dickey Fuller) PP testi (Phillips Perron) veya KPSS (Kwiatkowski Phillips Schmidt Shin) testi ile sonlandırılır.

Aşama 2

- Hipotezler formüle edilir: $\square_{\theta}: \square_{\square} \sim \square(2)$
 $\square_1: \square_{\square} \sim \square(1)$
- $DFemp.$ hesaplanır prensipte hesaplamalar aynı şekilde yapılır ancak orijinal satırda değil, ardışık ilk farklarda.
- DF belirlenir.
- Karar verilir ve $\square_{\theta}$ kabul edilirse durağanlık sınaması I(3) ve I(2) için devam eder.

$\square_1$ kabul edilirse, çalışma sona erer ve seri birinci dereceden durağan olarak kabul edilir. Bu yinelemeli süreç $\square_{\theta}$ 'nin reddedilmesine ve $\square_1$ 'in kabulüne kadar devam eder.

Başka bir durağanlık derecesi belirleme yöntemi Phillips Perron testidir.

Bir eşbütünleşme vektörünün varlığı için çalışma, Johansen prosedürü ile gerçekleştirilir. Birkaç farklı şekilde ve birkaç farklı test özelliği ile düzenlenebilir. Sabit ve trendin olmadığı durum, sabitin olmadığı trendin olduğu vb.¹³⁶

Akaike ve Schwarz kriterleri kullanılarak gecikme uzunluğu belirlenir.

Eşbütünleşme derecesi iz istatistikleri veya maksimum özdeğerler kullanılarak belirlenir.

¹³⁶ S. Johansen, "Estimation and Hypothesis Testing of Cointegrated Vectors in Gaussian Vector Autoregressive Models", *Econometrica* 59, 1991, s. 1551-1580

Aşağıda, izleme istatistiklerine dayanan iki dinamik satır için bir Johansen prosedürü verilmiştir.

Aşama 1

- Eşbütünleşme vektörlerinin sayısı için ilk varsayımlar yapılır;

$$\square_0: \square = 0$$

$$\square_1: \square \geq 1$$

burada r , eşbütünleşik vektör sayısını temsil etmektedir.

$\square_1$ 'in kabulü serilerin uzun dönemde ilişkili olduğunu kabul etmektedir.¹³⁶

5.5. Analiz Sonuçları

Önceki bölümde belirtildiği gibi, ihracat ve ithalat esnekliklerinin döviz kuruna karşı eşbütünleşme analizi, zaman serisinin özellikleri üzerine bir dizi çalışmasıyla başlar. Bunlardan en önemlisi, durağanlık derecesini belirlemek ve sıralar arasındaki eşbütünleşme vektörlerinin sayısını belirlemektir. Bununla birlikte, durağanlık ve eşbütünleşme çalışmasından önce, kısmen ayarlanmış modelin doğrusal ve logaritmik (doğrusal olmayan) formu arasında bir seçim yapmak gereklidir. Bu gereklidir, çünkü modelin iki şekli farklı zaman serileri ile değerlendirilir.

Çalışmada logaritmik denklem kullanılacaktır. Bunun birkaç sebebi vardır. Birincisi, tamamen ekonomik açıdan, ihracat, ithalat ve döviz kurları arasındaki ilişki doğrusal görünmemektedir. Döviz kurundaki küçük değişikliklerle nispi fiyatlar önemli ölçüde değişmez ve ihracatçılar ve ithalatçılar ihracat ve ithalat hacmini korumayı tercih eder. Bu durumda, ekonomik olmayan faktörler, esas olarak pazar payını korumak ve belirli bir imajı korumak çok önemlidir. Ayrıca, bu durumda spekülasyon beklentiler faktörü de önemli bir rol oynamaya başlar. Sonuç olarak, ihracat ve ithalat döviz kurundaki orantısız değişimde değişim göstermektedir. Bu nedenle, bağımlılık kendini doğrusal olmayan olarak gösterir.

İkincisi, modelin logaritmik formu ile esneklik katsayıları doğrudan elde edilir. Bu, bağımlılığın ekonomik yorumunu kolaylaştırır, Marshall Lerner koşulunu kabul eder.

Üçüncüsü, Box ve Cox kriteri kullanılarak yapılan resmi testler ayrıca kısmen

ayarlanmış modelin logaritmik formunun seçimini de desteklemektedir.¹³⁷

Tablo 5.3. ADF ve PP Testleri ile değişkenlerin Durağanlık Sınamaları

ADF		
p-değerleri		
LnR	Düzey	0.0635*
LnRR		0.0600*
LnX		0.4180
LnM		0.1491
LnR	1. fark	0.0000***
LnRR		0.0000***
LnX		0.0000***
LnM		0.0000***
PP		
p-değerleri		
LnR	Düzeyde	0.0670*
LnRR		0.0089***
LnX		0.0175**
LnM		0.0000***
LnR	1. fark	0.0000***
LnRR		0.0000***
LnX		0.0000***
LnM		0.0000***

***%1, **%5, *%10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

ADF ve PP testlerine göre serilerin tamamı birinci farklarında durağanlaşmaktadır. Düzey değerlerinde de durağanlık tespit eden PP testi sebebiyle karmaşık bir sonuç tablosu oluşmaktadır (Bkz. Tablo 5.3)

İki testten edilen bulguların net olmaması sebebi ile serilerde kırılma olup olmadığı sınanacaktır. Bu amaca yönelik Zivot-Andrews Yapısal kırılmalı birim kök testi uygulanacaktır.

¹³⁷ P. BOX, ve D. COX, "An analysis of transportation.", J. Roy. Stat. Soc., Cilt 26, 1964, s. 211-252.

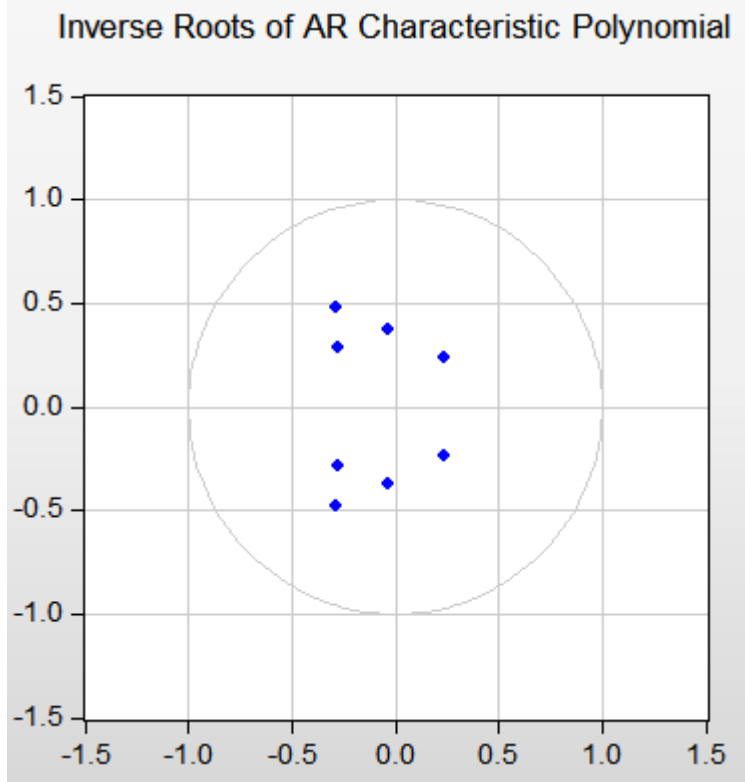

Tablo 5.4. *Zivot-Andrews Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi*

Zivot-Andrews		
Kritik Değerler		
LnR	Düzye	-3.2437(1998M11)
LnRR		-3.4561(1998M11)
LnX		-5.0409(2003M3)
LnM		-4.3859(2004M02)
LnR	1. fark	-16.1907(2001M11)*
LnRR		-14.3448(2001M11)*
LnX		-11.6499(2007M11)*
LnM		-18.9784(2003M03)*

*% 1 anlamlılık düzeyinde kritik değer -5.57'dir

Yapısal kırılmalı birim kök testi düzeyde durağan çıkan değişkenlerin birer tane kırılma ile durağan olduğunu tespit etmiştir (Bkz. Tablo 5.3) Birinci farkları alınca sorunsuz bir şekilde durağanlaştığını gözlemlediğimiz zaman serilerini ampirik çalışmada kullanmamıza engel teşkil eden bir durum kalmamıştır.

Şekil 5.1. AR Karakteristik Polinomun Ters Köklerinin Birim Çember Konumu

Ters köklerin bir tanesi dahi birim çemberin üzerinde veya dışında ise tahmin edilen model durağan bir yapı sergilememektedir. Çalışmada incelenen modelde bir sıkıntı çıkmamıştır. Ters köklerin tamamı çember içindedir (Bkz. Şekil 5.1)

$$\square_0: \square = 0; \square_1: r \geq 1$$

Tablo 5.5. Eşbütünleşme Test Sonuçları

	Hipotezler	Trace İstatistiği	Gecikme
$\ln X \Leftrightarrow \ln R$	$H_0: r = 0; H_1: r \geq 1$	101.4221*	7
	$H_0: r \leq 1; H_1: r = 2$	27.39750*	
$\ln X \Leftrightarrow \ln RR$	$H_0: r = 0; H_1: r \geq 1$	167.2737*	3
	$H_0: r \leq 1; H_1: r = 2$	52.07570*	
$\ln M \Leftrightarrow \ln R$	$H_0: r = 0; H_1: r \geq 1$	230.0095*	2
	$H_0: r \leq 1; H_1: r = 2$	87.64619*	
$\ln M \Leftrightarrow \ln RR$	$H_0: r = 0; H_1: r \geq 1$	262.4701*	2
	$H_0: r \leq 1; H_1: r = 2$	118.7925*	

Nominal döviz kuru ve ihracatın logaritmaları arasında, nominal döviz kuru ve ithalatının logaritmaları arasında, reel döviz kuru ve ihracatın logaritmaları arasında ve

reel döviz kuru ve ithalatının logaritmaları arasında tam bir eşbütünleşme vektörü ile ifade edilen birden fazla eşbütünleşme bağımlılığı olduğu tespit edilmiştir (Bkz. Tablo 5.4).

İhracat, ithalat, nominal döviz kuru ve reel döviz kurlarının zaman serisi I (1) durağan ve eşbütünleşik olduğu tespit edildikten sonra esneklik analizine başlanabilir. Döviz kurunun ihracat ve ithalat esnekliğinin kısmen düzeltilmiş modeline dayanarak, aşağıdaki dört model varyantı oluşturulmuştur:

$$\begin{aligned}
 \ln X_t &= b_1 + b_2 \ln R_t + b_3 \ln X_{t-1} + v_t \\
 \ln X_t &= b_1' + b_2' \ln RR_t + b_3' \ln X_{t-1} + v_t' \\
 \ln M_t &= b_1'' + b_2'' \ln R_t + b_3'' \ln M_{t-1} + v_t'' \\
 \ln M_t &= b_1''' + b_2''' \ln RR_t + b_3''' \ln M_{t-1} + v_t'''
 \end{aligned} \tag{5.3}$$

Phillips Hansen FM-OLS yöntemi kullanılarak değerlendirilecek değişkenlerin vektörlerini belirleriz:

$$\begin{aligned}
 y_t &= [\ln X_t] \text{ ve } x_t = \begin{bmatrix} \ln R_t \\ \ln X_{t-1} \end{bmatrix}; \\
 y_t &= [\ln X_t] \text{ ve } x_t = \begin{bmatrix} \ln RR_t \\ \ln X_{t-1} \end{bmatrix}; \\
 y_t &= [\ln M_t] \text{ ve } x_t = \begin{bmatrix} \ln R_t \\ \ln M_{t-1} \end{bmatrix}; \\
 y_t &= [\ln M_t] \text{ ve } x_t = \begin{bmatrix} \ln RR_t \\ \ln M_{t-1} \end{bmatrix};
 \end{aligned} \tag{5.4}$$

Modeller Perzen ile 3 gecikmede tahmin edilmiştir.

$$\begin{aligned}
 \ln X_t &= -0.01 + 0.04 \ln R_t + 0.97 \ln X_{t-1} + v_t \\
 &(-0.01) (1.96) \quad (11.3)
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 \ln X_t &= 0.49 + 0.79 \ln RR_t + 0.65 \ln X_{t-1} + v_t' \\
 &(0.65) (4.66) \quad (9.03)
 \end{aligned}$$

$$\ln M_t = -0.46 + 0.07 \ln R_t + 0.99 \ln M_{t-1} + v_t'' \quad (5.5)$$

(-0.23) (2.03) (5.91)

$$\ln M_t = 2.22 + 0.39 \ln RR_t + 0.65 \ln M_{t-1} + v_t'''$$

(1.19) (0.90) (2.90)

Sabitler hariç tüm regresyon katsayılarının istatistiksel olarak güvenilir olduğu bulunmuştur. Reel döviz kuruna göre (%0,79 ve %0,39) ihracat ve ithalat esnekliği oranları, nominal döviz kuruna göre (%0,04 ve %0,07) anlamlı olarak daha yüksektir. Bu bulgu, gecikmeler dikkate alınmadığı sürece, nominal döviz kurundaki değişikliklerin nispi fiyatlarda ve dolayısıyla ihracat ve ithalat hacimlerinde değişikliklere neden olmadığı varsayımına yol açmaktadır. Buna karşılık, reel döviz kurundaki değişiklikler, ihracat ve ithalattaki değişiklikler için nesnel ön koşullar yaratmaktadır. 1994 ile 2018 yılları arasında çalışılan tüm dönemin saf döviz kuru esnekliğini elde etmek adına 4 modelin (5.6) parametrelerinin hesaplanması gerekmektedir.

$$\begin{aligned} \ln X_t^* &= \beta_1 + \beta_2 \ln R_t + v_t \\ \ln X_t^* &= \beta_1' + \beta_2' \ln RR_t + v_t' \\ \ln M_t^* &= \beta_1'' + \beta_2'' \ln R_t + v_t'' \\ \ln M_t^* &= \beta_1''' + \beta_2''' \ln RR_t + v_t''' \end{aligned} \quad (5.6)$$

Hesaplamalar:

$$\begin{aligned} \ln X_t^* &= -0.33 + 1.33 \ln R_t + v_t \\ \ln X_t^* &= 1.4 + 2.26 \ln RR_t + v_t' \\ \ln M_t^* &= -46 + 7 \ln R_t + v_t'' \\ \ln M_t^* &= 6.34 + 1.11 \ln RR_t + v_t''' \end{aligned} \quad (5.7)$$

İhracat ve ithalatın döviz kuru esnekliği katsayıları 1994:1-2019:3 dönemi analizinden (5.7) aşağıdaki sonuçlar çıkarılabilir:

İlk olarak, β_2 , β_2' , β_2'' ve β_2''' ile ölçülen esnekliğin b_2 , b_2' , b_2'' ve b_2''' ile temsil edilenden önemli ölçüde yüksek olduğu bulunmuştur. Bu bağımlı değişkenin

gecikmelerini göz ardı etmenin, tüm dönem boyunca ihracat ve ithalattaki değişikliklerin genel etkisinin hafife alınmasına neden olduğuna inanmak için geçerli bir sebep verir;

İhracatın reel döviz kuruna karşı esnekliği (%2.26), nominal döviz kurunun nerdeyse iki katıdır (%1.33). Bu etki, yerel fiyatları değişen nominal döviz kuruna ayarlama mekanizması ile açıklanabilir. Sonuç olarak, değişen nominal döviz kurunun göreceli faydası veya dezavantajı hızla ortadan kalkar. Buna karşılık, reel döviz kurundaki değişimin nispi fiyatlarda ve oradan da ihracat hacminde kalıcı bir değişime neden olur. İthalat açısından, %7 nominal kur oranı ile çok yüksek bir esneklik gözlenmektedir. Fakat ithalatın reel kur esnekliği %1.11'dir (Bkz. Tablo 5.6) Değişen döviz kuru, ekonominin ithalat yapma kabiliyetini ihracat yapma kabiliyetine kıyasla çok daha fazla etkilemektedir. Dolayısıyla, ithalat etkisinde sözde gelir etkisinin ortaya çıktığına dair ciddi şüpheler oluşur. Bir ülkede ithalatın RR esnekliği ihracatın RR esnekliğinden ve ithalatın R esnekliği ithalatın RR esnekliğinden kayda değer şekilde yüksek iseler gizli bir gelir etkisi olması oldukça muhtemeldir. Bunun sebebi ise ithalatın gelir esnekliğinin ihracatın gelir esnekliğine kıyasla daha yüksek olmasıdır.¹³⁸

Tablo 5.6. FM-OLS Tahmin Sonuçları

Tahmin yöntemi ve kullanılan model	Esneklik Katsayıları 1994:1-2019:3	Esneklik Katsayıları 1994:1-2006:12	Esneklik Katsayıları 2007:1-2019:3
X←R	1.33	1.47	1.24
X←RR	2.26	2.37	1.95
M←R	7	6.65	7.28
M←RR	1.11	0.96	1.29

Türkiye-Bulgaristan dış ticaret ilişkilerinin analizi Bulgaristan'ın AB'ye katılımı öncesi ve sonrası olarak iki döneme ayrılarak da incelenmiştir. FM-OLS tahmini 1994:01-2006:12 ve 2007:1-2019:3 veri setleri ile ayrı ayrı gerçekleştirilmiştir. Elde edilen sonuçlarda ihracatın her iki döviz kuru esnekliğinin de ikinci dönemde daha düşük olduğudur. Türkiye Bulgaristan'a ihraç ederken 2007 yılı sonrası döviz kurundan daha az

¹³⁸ T. SUBAŞAT, H. YETKİNLER, Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye'nin Cari Çık Sorunsalı, 2010, s.170

etkilenmektedir. Bulgaristan AB üyeliği sonrası Türkiye'den ithal ederken döviz kurundan daha az etkilenmeye başlamıştır, bunun sebebi AB üyeliğinin getirdiği gümrük vergisi avantajları olması yüksek bir ihtimaldir. İthalat ise ikinci dönemde döviz kuru esnekliğini yükseltmiştir. Türkiye'nin söz konusu dönemde döviz kurunun çok daha dalgalı olması ve genellikle Türkiye'nin aleyhine değişmesi bu sonuca sebep olarak görülmektedir.

Elde edilen tahminler birkaç önemli sonuca yol açmaktadır. İlk olarak, eşbütünleşme yaklaşımı tarafından oluşturulan esneklik katsayıları oldukça yüksektir. Değişkenlerin eşbütünleşik olmasının esneklik tahminindeki artışa katkıda bulunduğu izlenmiştir. Dolayısıyla, trendlerin farklı dönüşümlerle çalışma dışı bırakılması, eşbütünleşmenin ihmal edilmesi, düşük esnekliklerin tahmin edilmesine yol açmaktadır. İkincisi, tüm çalışmaların sonuçları, bir gelir etkisinin varlığını kuvvetle doğrulamaktadır. Yani, ithalatın döviz kuru esnekliği ihracatın döviz kuru esnekliğinden daha yüksektir. Değişen döviz kuru, ithalattaki değişikliğe ihracattaki değişimden daha fazla katkı sağlamıştır.

Uzun dönemde FMOLS ile tespit ettiğimiz ihracat, ithalat ve döviz kuru nedensellik düzeyini yorumladıktan sonra kısa dönem analizi yapılacaktır. Kısa dönemde de tahmin edilen modeli iki alt dönem olarak ele almamız gerekmektedir. Çalışma 1994:01-2006:12 ve 2007:01-2019:03 dönemleri şeklinde iki Granger Nedensellik testi analizi ile sonuçlandırılacaktır.

Tablo 5.7. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

	F-istatistik (Uygun Gecikme Uzunluğu)	Olasılık	Değerlendirme
1994:1-2019:3			
$\ln R \rightarrow \ln X$	0.04 (1)	0.84	H_0 Reddedilir
$\ln R \leftarrow \ln X$	2.82 (1)	0.09	H_0 Reddedilmez
$\ln RR \rightarrow \ln X$	2.93 (1)	0.23	H_0 Reddedilir
$\ln RR \leftarrow \ln X$	12.62 (1)	0.02	H_0 Reddedilmez
$\ln R \rightarrow \ln M$	0.74 (2)	0.39	H_0 Reddedilir
$\ln R \leftarrow \ln M$	2.45 (2)	0.11	H_0 Reddedilmez
$\ln RR \rightarrow \ln M$	1.57 (2)	0.46	H_0 Reddedilir
$\ln RR \leftarrow \ln M$	3.52 (2)	0.17	H_0 Reddedilmez
1994:1-2006:12			
$\ln R \rightarrow \ln X$	0.59 (1)	0.44	H_0 Reddedilir
$\ln R \leftarrow \ln X$	5.06 (1)	0.02	H_0 Reddedilmez
$\ln RR \rightarrow \ln X$	2.49 (1)	0.29	H_0 Reddedilir
$\ln RR \leftarrow \ln X$	11.06 (1)	0.003	H_0 Reddedilmez
$\ln R \rightarrow \ln M$	0.58 (2)	0.45	H_0 Reddedilir
$\ln R \leftarrow \ln M$	3.55 (2)	0.06	H_0 Reddedilmez
$\ln RR \rightarrow \ln M$	0.55 (2)	0.76	H_0 Reddedilir
$\ln RR \leftarrow \ln M$	3.69 (2)	0.14	H_0 Reddedilmez
2007:1-2019:3			
$\ln R \rightarrow \ln X$	2.02 (1)	0.24	H_0 Reddedilir
$\ln R \leftarrow \ln X$	6.05 (1)	0.04	H_0 Reddedilmez
$\ln RR \rightarrow \ln X$	0.27 (1)	0.60	H_0 Reddedilir
$\ln RR \leftarrow \ln X$	5.73 (1)	0.02	H_0 Reddedilmez
$\ln R \rightarrow \ln M$	0.14 (2)	0.71	H_0 Reddedilir
$\ln R \leftarrow \ln M$	1.92 (2)	0.16	H_0 Reddedilmez
$\ln RR \rightarrow \ln M$	2.62 (2)	0.27	H_0 Reddedilir
$\ln RR \leftarrow \ln M$	4.32 (2)	0.12	H_0 Reddedilmez

Hesaplanan F istatistiği serbestlik derecesindeki α anlamlılık düzeyindeki tablo değerinden büyükse ve olasılık sıfır hipotezi reddedilmektedir. Hipotezler, $H_0 =$ Granger nedeni değildir ve $H_1 =$ Granger nedenidir şeklindedir. H_0 hipotezin reddedilmesi modelde yer alan katsayıların anlamlı olduğunu ifade etmektedir.¹³⁹

Granger nedensellik testi gecikme sayısına oldukça duyarlı olup nedenselliğin

¹³⁹ J. GRANGER, Investigating Causal Relations by Econometric Models and CrossSpectral Methods, Econometrica, Cilt 37, 1969, s.431

yönü gecikmeli terim sayısına bağılı olarak değişebilmektedir. Bu nedenle Granger nedensellik testini yaparken uygun gecikme uzunlukları belirlenmiştir.

Testin belirlediği olasılık değerlerinden %20'nin altında olanlar için H_0 hipotezi reddedilmemiştir ve değişkenler arasında nedensellik olmadığı sonucuna varılmıştır. %20'nin üzerinde olan olasılık değerleri için ise H_0 hipotezi reddedilmiş ve analize konu olan değişkenlerin aralarında nedensellik olduğu tespit edilmiştir.

Yapılan testin sonucunda ele alınan dönemin tamamında ve 2007 yılı öncesi ve sonrası diye ayrıldığı iki dönemde de Türkiye-Bulgaristan arasındaki ticarete hem nominal hem de reel döviz kurundan ihracat ve ithalata doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir (Bkz. Tablo 5.7).

SONUÇ

Ülkeler sınırsız ihtiyaçlarını sınırlı kaynaklar ile karşılayamamaktadır. Yetersiz olan mal veya hizmeti diğer ülkelerden temin ederken fazla olan mal veya hizmeti de dışarıya ihraç ederler. Ülkeler ekonomik hedeflerine ulaşma yolunda yıllardır uluslararası ticarete önemli görevler yüklemektedir. Büyümenin ve gelişmenin en önemli faktörü olmasının yanı sıra ciddi boyutlardaki ülke borçlarının da sebeplerinden biri olan dış ticaret hakkında bugüne kadar çeşitli teoriler ortaya çıkmış ve stratejiler geliştirmiştir. Günümüzde bu olgu yerini her ülkenin birbiri ile ticari ilişkiler kurduğu küresel ölçekte bir pazara bırakmıştır. Küreselleşme ve liberalizasyon ile birlikte hızla gelişen ülkeler arası ticaretin gelişimi sonsuz bir şekilde devam etmekte olup ülkelerin birbiri ile olan bağlarını güçlendirmektedir.

Bir ülke en yoğun şekilde komşuları ile dış ticaret ilişkisi içerisindedir. Bundan yola çıkarak Türkiye- Bulgaristan ekonomik ilişkisi ticari açıdan ele alınmış olup birbirileri ile dış ticaret ilişkileri analiz edilmiştir.

Bulgaristan genel olarak tanıtılmış ve gelişmekte olan ülkeler sınıfına dahil edilmiştir. Temel ekonomik göstergeler ile kıyasladığımız Türkiye ve Bulgaristan geçmişte bu göstergeler bağlamında benzerlik içerisinde iken yakın 21. yüzyıl itibari ile göstergelerde farklılıklar oluşmuştur. Farklılığın temel nedeni Bulgaristan'ın ekonomik göstergelerinin yaşadığı değişimdir. Daha stabil bir hal alan Bulgaristan ekonomisi faiz, döviz kuru ve enflasyon verileri açısından Türkiye ekonomisi ile geçmiş benzerliğini sürdürmemektedir. Geçmişte pek çok konuda benzer ekonomik performansa sahip bu iki ülke Bulgaristan'ın AB tam üyeliği ile farklılaşmıştır.

Türkiye ve Bulgaristan ekonomilerinin nominal GSYH, reel GSYH ve GSYH, SAGP aracılığı ile kıyaslanmıştır. Nihai sonuca OECD'nin veri bankasından elde edilen GSYH, SAGP (\$) verisi ışığında ulaşılmıştır. Türkiye'nin refah düzeyinin daha yüksek olduğu sonucuna varılmıştır.

İki ülkenin ihracat ve ithalat partnerleri incelenmiştir. Türkiye'nin toplam ihracat ve ithalatının içinde Bulgaristan payı ve aynı şekilde Bulgaristan'da Türkiye'nin payı analiz edilmiştir. Türkiye Bulgaristan'ın dış ticaretinde %12'lik bir yer kalplarken, ters yöndeki ilişki kesinlikle daha düşük bir orandadır. Dolayısıyla, dış ticaret ilişkisinde Türkiye Bulgaristan için daha büyük bir önem arz ederken Türkiye için aynı durum söz konusu değildir.

Türkiye- Bulgaristan arası dış ticaretin gelişimi Bulgaristan'ın AB tam üyeliği ile geçirdiği değişim araştırılmıştır ve 2007 sonrası ikili arasındaki dış ticaretin daha hızlı geliştiği ve büyüme oranının üyelik öncesi yıllık %30 iken üyelik sonrası %37'ye çıktığı tespit edilmiştir. Bulgaristan'da meydana gelen bu değişim ilk yıllarda iki ülkenin karşılıklı ticaretinde Türkiye'nin lehine gelişmiş olsa da son yıllarda denge tekrar Bulgaristan'a kaymaktadır. Söz konusu değişim ticaretlerine konu olan mallarda fazla değişiklik yaratmamıştır AB üyeliği öncesi ve sonrası dönemlerde benzer ürün grupları neredeyse aynı sıralamada yer alarak ticari ilişki gerçekleşmiştir. Üyeliğin mallar açısından etkisi ise boyutlarda gözlemlenebilmektedir. Bulgaristan'a en yoğun ihrac edilen ve oradan ithal edilen ürün gruplarında iki kat artış gözlenmiştir. Artış ihracatta daha net hissedilirken ithalatta düşük seviyelerde kalmaktadır.

Ampirik çalışmaların ihracatın ve ithalatın döviz kuruna karşı esnekliği konusundaki iyileştirilmeler, ülke ekonomisinin dış ticaret bağımlılığının daha doğru ve daha anlaşılır bir şekilde belirlenmesine katkıda bulunmaktadır. Çalışmada Türkiye-Bulgaristan dış ticaretine yön veren unsurun döviz kuru olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda ihracat ve ithalatın nominal ve reel döviz kuru esneklikleri tahmin edilmiştir. Nominal ve reel olarak iki döviz kurunun da ayrı ayrı tahmin edilen modellerde yer almasının sebebi dış ticarete gelir etkisinin varlığının tespit edilme olanağıdır. Nominal döviz kuru yurtiçi fiyatlarda değişme yaratarak dış ticareti etkilerken, reel döviz kuru nispi fiyatları değiştirmektedir. Nominal döviz kuru etkisi reelden fazla olduğu durumlarda gelirin döviz kuruna kıyasla daha etkili olduğu sonucuna ulaşılır.

Eşbütünleşme yaklaşımı, zaman serisinin durağan olmama durumu da dahil olmak üzere mevcut tüm bilgilerin esnekliğin tahmininde kullanılmasına izin verir. Bu şekilde, meydana gelen dış ticaretin döviz kuru bağımlılığını fazla tahmin etme veya küçümseme olasılığı önlenir. Genel olarak, ihracat ve ithalat esnekliklerinin döviz kuruna karşı eşbütünleşme analizi sonuçları aşağıdaki gibi özetlenebilir:

İlk olarak, eşbütünleşme analizinin, zaman serilerinin durağan olmama durumunun varlığı ve niteliği ile ilgili bir dizi özel sorunu ele aldığı bulunmuştur. Değişen döviz kurunun etkisini tam olarak yakalamak ve ölçmek için, ekonometri teorisinde iyi bilinenlerin Han ve Ross'un kısmen ayarlanmış modelini uyarılmanın gerekli olduğu sonucuna varılmıştır; İkincisi, eşbütünleşme analizinin geleneksel analizlerden daha yüksek esneklik tahminleriyle sonuçlandığı, örneğin ihracat esnekliği tahmininin %2,26'ya, ithalat esnekliğinin %7'ye yükseldiği sonucuna varılmıştır. Bu sonuçlar hem

ihracatın, hem ithalatın, hem de döviz kurunun durağanlığını ve aralarındaki eşbütünleşmeyi kanıtlamaktadır; Üçüncüsü, bir gelir etkisinin varlığı doğrulanmıştır. Diğer bir deyişle, 1994-2019 dönemi için, revize edilmiş döviz kuru, ithalat yapma yeteneğini ihracat yapmasından daha fazla kısıtlamıştır. Bulgaristan'ın AB'ye kabulünün ihracat ve ithalat üzerindeki etkisinin ortaya çıkarmak için FM-OLS analizi 2007 öncesi ve sonrası olacak şekilde iki dönem için ayrı ayrı yapılmıştır ve 2007 sonrası ithalatın döviz kuru esnekliğinin yükseldiği ihracatın döviz kuru esnekliğinin ise düştüğü sonucuna varılmıştır.

İthalatın döviz kuru esnekliğinin ihracatinkine daha yüksek olması, ithalatın nominal döviz kuru esnekliğinin reel döviz kuru esnekliğinden önemli ölçüde yüksek oluşu ve ithalatın gelir esnekliğinin ihracatın gelir esnekliğine daha yüksek olduğu bilgisi ışığında Türkiye'nin Bulgaristan'dan ithalatında gizli bir gelir etkisi varlığı saptanmıştır.

İki ülke arasındaki ticari ilişkiyi ihracat ve ithalat döviz kuru esneklikleri bağlamında kısa dönemde analiz etmek için verilere Granger Nedensellik Testi uygulanmıştır. Genel dönemde ve iki alt dönemde de nominal ve reel döviz kurlarından ihracat ve ithalata doğru tek yönlü bir nedenselliğin varlığı ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

- Aktaş, C. (2010). Türkiye’ de Reel Döviz Kuru İle İhracat Ve İthalat Arasındaki İlişkinin VAR Tekniğiyle Analizi. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(11), 123-140;
- Altın Orda Devleti, journals.uni-vt.bg/getarticle.aspx?aid=2615&type=.pdf (Erişim Tarihi: 30.05.2018)
- Andreev, A. (1996). The Political Change and Political Parties, 25-43
- Arize, Augustine (1987), “The Supply and Demand for Imports and Exports in a Simultaneous Model”, *Applied Economics*, 19, 1233-1247.
- Asseery, A. And Peel D. (1991). “Estimates of a Traditional Aggregate Import Demand Model for Five Countries“, *Economics Letters*, 35, 435-444;
- Asseery, A., & Peel, D. (1991). The effects of exchange rate volatility on exports. *Economics Letters*, 37, 173-177.
- AYDIN ve YURDAKUL (2018), “Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Uygulama”, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, s.23-26
- Baeva, Kalinova, Sotsializmut v ogledaloto na prehoda, İzdatelstvo İztokZapad,Sofya 2011.
- BNB , Prestrukturirane na Bankovata Sistema Stıpka Kım Evropeyskiya Sıyuz, Sofiya, 2002, s. 31.
- Bobeva, D. ve Bozhkov, A. (1996), Bulgaria in a Time of Change: Economic and Political Dimensions, 119- 131
- Box, G. And Cox R. (1964). An Analysis of Transformations. *Journal of the Royal Statistical Society*, 26, 211-254;
- BSE- Sofia, 2018
- Bulgaristan Ticaret Ve Sanayi Odası: Business Opportunities in Bulgaria, 2002
- Bulgaristan, <https://www.britannica.com/place/Bulgaria> (Erişim Tarihi: 30.05.2018)
- Bulgarların Osmanlıya karşı direnişi XV-XVII, http://electronic-library.org/articles/Article_0102.html (Erişim Tarihi 30.05.2018)
- Caporale, G. and Chui M. (1999). Estimating Income and Price Elasticities of Trade in a Cointegration Framework. *Review of International Economics*, 7, 254-265;
- Ciğerlioğlu, O. (2007), Reel Döviz Kuru, İhracat ve İthalat Arasındaki İlişki Türkiye Örneği, 1982-2005, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*

- Constantin Jos Jirecek, *Bulgarların Tarihi*, Prag, Georg Olms Yayınevi, 1876, s.487
- Daniel Gladnikov, "Dördüncü Haçlı Seferi ve Latin İmparatorluğu", *E- müze Gazetesi*, Mayıs- Haziran 2010, s.4
- Dickey, D. and Fuller A. (1981). Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Econometrica*, 49, 1057-1129;
- Dickey, D. and Fuller. A. (1979). Distributions of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Journal of the American Statistical Association*, 74, 427-458;
- Dimitar Ovcharov, *Eski Bulgaristan Başkentleri*, Eylül Yayınevi, 1980, s.22-50
- Dimitar Zafirov, *Bulgarların Tarihi*, Sofya, Trud Yayınevi, 2007, s.223
- Doğanlar, M. (2002). Estimating The Impact of Exchange Rate Volatility On Export: Evidence From Asian Countries, *Applied Economics Letters* , 9, 859-863
- Doroodian, K. (1994). An Examination of the Traditional Aggregate Import Demand Function for Saudi Arabia. *Applied Economics*, 26, 909-924;
- Dünya Merkez Bankası, 2019
ec.europa.eu/environment/eir/pdf/.../factsheet_bg_bg.pdf (Erişim Tarihi: 07.06.2018)
- Elasticities in International Trade London:Macmillan;
- Engle, R. And Granger J. 1987). Cointegration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing. *Econometrica*, 55, 251-327;
- Fisher's *Appreciation and Interest*,
 Georgi Bakalov, *Bulgaristan'ın Geç Ortaçağ Tarihi*, Sofya, Trud Yayınevi, 2003, s.102
- Goldstein, M., & Khan, M. (1985). Income and price effects in foreign trade. In Jones & Kenen (Eds.), *Handbook of International economics* (Vol. II).
- Granger, C. (1981) Some properties of time series data and their use in econometric model specification. *Journal of Econometrics*, 3, 121±130;
- Granger, C. (1986). Developments in the study of cointegrated economic variables. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 48, 55-68;
- Gylfason, T. (1987) Does Exchange Rate Policy Matter? *European Economic Review*, 30, 375-381;
- Hamilton, J.D. (1994) *Time Series Analysis*. Princeton: Princeton University Press;
- Harberger, A. (1957). Some Evidence on the International Price Mechanism. *Journal of Political Economy*;

- HEPAKTANI ÇINAR ve DÜNDAR, (2011) “Türkiye’de Uygulanan Döviz Kuru Sistemlerinin Dış Ticaret İle İlişkisi”, Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD), Cilt 3, Sayı 5, s.62-82
- Houthakker, H. And Magee S. (1969). Income and Price Elasticities in World Trade. *Review of Economics and Statistics*, 51, 111-136;
- IPI, 2004
- İliev, İ, Za Opornite Toçki na İndustrialnata Politika na Stranata. UNSS. 2001.
- İlk Bulgaristan Krallığı, <https://bulgarianhistory.org> (Erişim Tarihi 28.04.2018)
- İlk Bulgaristan Krallığının Çöküşü, <https://bulgarianhistory.org/padaneto-na-purvoto-bulgarska-tzarstvo/> (Erişim Tarihi: 29.04.2018)
- İnsani Gelişim Raporu, 2018
- İvan Petrov, Osnovi na İkonomikata, Plovdiv, 2000, s. 101.
- J. R. Barth ve J.T. Bennett, "Maliyet ve Talep Enflasyonu; Bazı Ampirik Kanıtlar", Para, Kredi ve Banka Dergisi, sayı: 7, 1975, s.391
- Jeffry Miller, Stefan Petrov, Bankovata Sistema v Bilgaria, İzdanie na BNB, Sofya, 1996, s.8.
- Johansen, S. (1991). Estimation and Hypothesis Testing of Cointegrating Vectors in Gaussian Vector Autoregressive Models // *Econometrica*, 59, 1551-1631;
- Junz, H. And Rhomberg. R. (1973). Price Competitiveness in Export Trade Among Industrial Countries. *American Economic Review*, 24 ±56;
- Khan, M. And Ross K. (1977). The Functional Form of the Aggregate Import Demand Equation. *Journal of International Economics*, 7, 149-209;
- Kongre Kütüphanesi, 2006, s.4
- Kongre Kütüphanesi, 2006, s.5
- Krugman, P. (1989). Differences in Income Elasticities and Trends in Real Exchange Rates. *European Economic Review*, 33, 1031-1085;
- Kwiatkowski, D., Phillips P., Schmidt P., and Shin Y. (1992). Testing the Null Hypothesis of Stationarity Against the Alternative of a Unit Root: How Sure Are We that Economic Time Series Have a Unit Root? *Journal of Econometrics*, 54, 159-237;
- Lerner, A. (1944). The Economics of Control. London: Macmillan;
- Lyubomir İvanov, "Yedi Sayfada Bulgaristan Tarihi", Bulgaria: Bezmer and adjacent regions — Guide for American military, Yıl: 1, Sayı: 3, (Mart 2007) s.9
- Marquez, J. (1999). Long Period Trade Elasticities for Canada, Japan, and the United States. *Review of International Economics*, 7, 102-117;

- Marshall, A. (1923). *Credit and Commerce*. London: Macmillan;
- Milanov, Krasimir: *Obşta Karakteristika na Stopanstvoto na Bılgaria*. Sofiya. 2002.
- Milanov, Krasimir: *Obşta Karakteristika na Stopanstvoto na Bılgaria*. Sofiya. 2002
- Mills T. And Pentecost E. (2000) *The Real Exchange Rate and the Output Response in Four EU Accession Countries*. In *Business Cycle Volatility and Economic Growth*, Research Paper No. 00 4, Department of Economics, Loughborough University;
- N. Todorov, “19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişimleri”, (1967-68), s. 2-3 ve Not 5
- National Minerals Information Center, 2018
- Nazlıoğlu, S. (2013), *Exchange Rate Volatility and Turkish Industry -Level Export: Panel Cointegration Analysis*, *The Journal of International Trade & Economic Development*, 22(7), 1088-1107;
- Noland, M. (1989) *Japanese Trade Elasticities and the J curve*. *Review of Economics & Statistics*, 71, 175-180;
- NSI Broşürü, 2018, s.1
http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/publications/Brochure_Bulgaria2018.pdf
 (Erişim Tarihi: 08.06.2018)
- Orcutt, G. (1950). *Measurement of Price Elasticities in International Trade*. *Review of Economics and Statistics*, 42-68;
- Parasız, İlker, M., (2006), *Modern Konjonktür Teorileri*, Bursa, s.3-4.
- Pattichis, C. (1999). *Price and income elasticities of disaggregated import demand: results from UECMs and an application*. *Applied Economics*, 31, 1061-1172;
- Perron P. (1988) *Time Series Regression with a Unit Root*. *Biometrika*, 75, 335-381;
- Petrov, İvan, *Osnovi na İkonomikata*. Plovdiv. 2000.
- Phillips, P. And Hansen B. (1990) *Statistical Inference in Instrumental Variables Regressions with I(1) processes*. *Review of Economic Studies*, 57, 99-125;
- Polak, J. (1950). *Note on the Measurement of Elasticity of Substitution in International Trade*. *Review of Economics and Statistics*, 32, 16-20;
- Popov, N. G.: *Politiğeska İkonomiya*. Tom Vtori. İzdatelstvo Nauka i İzkustvo. Sofiya. 1981.
- Rasho Rashev, *Büyük Kral Simeon (893-927)*, Sofya, Zaharii- Stoyanov Yayinevi, 2016, s.67-75

- Risa Chardakova, Bulgariya i SİV <http://www.referati.org/bylgariq-i-siv-1949-1989-g/47608/ref> (Erişim Tarihi: 18.11.2018)
- Slavonik Bulgar Tarihi Eserinin Ortaya Çıkışı, <https://bulgarianhistory.org/istoria-slavianobulgarska/> (Erişim Tarihi: 20.05.2018)
- Stoyan Donçev, 'Razpadane na Balgarskite Predpriyatiya i Prestrukturirane na İndustrialnata Deynost' (Bulgar Kurumlarının Yapısal Değişimi ve Sanayiinin Yeniden Yapılandırılması), İFPS, Sofya, 2000, s.11.
- Stoyan Donçev, 'Razpadane na Balgarskite Predpriyatiya i Prestrukturirane na İndustrialnata Deynost' (Bulgar Kurumlarının Yapısal Değişimi ve Sanayiinin Yeniden Yapılandırılması), İFPS, Sofya, 2000, s.11.
- SÜSLÜ ve ALTIN (2017), "Türkiye İçin Döviz Kuru, İhracat ve İthalat Arasındaki Nedensellik İlişkinin İncelenmesi", Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 9, Sayı 2, s. 105-112
- Tapşın, G., Karabulut, A.T. (2013), Reel Döviz Kuru, İthalat ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 26, 190-205
- TCMB, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Doviz+Kurlari/Reel+Efektif+Doviz+Kuruu/> (Erişim Tarihi: 15.02.2018)
- Terzi, Harun ve Ahmet Zengin (1999), "Kur Politikasının Dış Ticaret Dengesini Sağlamadaki Etkinliği," *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt 10, Sayı 33, 21-35;
- Todor Velev, Bankovo Delo, BM Yayınevi, Sofya, 1999, s.351.
- Tsvetana Georgieva, Nikolai Genchev, Ğstoriia na Bylgariia tom II, Anubis, Sofiya 1999,s.60-63.
- Tsvetana Georgieva, Nikolai Genchev, Ğstoriia na Bylgariia tom II, Anubis, Sofiya 1999,s.60-63.
- V. Dimitrov, (2001), Bulgaria: The Uneven Transition, London, Routledge
- Vassil Aleksandrov-Petar Marinov, The People's Republic of Bulgaria, Country Economy, Foreign Trade, Bulgarian Chamber of Commerce and Industry, 1978,s. 48
- Velev, Todor: Bankovo Delo. BM Yayınevi. Sofya. 1999
- Vergil, H. (2002), Exchange Rate Volatility in Turkey and Its Effect on Trade Flows. *Journal of Economic and Social Research*, 4(1), s. 83-99;
- www.iaea.org/inis/collection/.../Public/.../47087199.pdf (Erişim Tarihi: 07.06.2018)

YAMAN H. (2018),“Türkiye’de Döviz Kurunun Dış Ticaret Üzerine Etkileri (2005-2015)”, Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 4, Sayı 1, s.45-69

YILMAZ ve İZGİ (2018), “Türkiye’de Ekonomik Büyüme, İhracat ve İthalat: Nedensellik İlişkisi (1992-2016), İktisadi Yenili Dergisi, s.54-74

Zengin, Ahmet (2001), “Reel Döviz Kuru Hareketleri ve Dış Ticaret Fiyatları (Türkiye Ekonomisi Üzerine Ampirik Bulgular)”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 27-41;

ZNEPOLSKI, İvaylo “Sastavitel i Redaktor” (2009) İstoriya na Narodna Republika Balgariya, Rejimat i Obşestvoto, Institut za İzsledvane na Blizkoto Minalo, İzdatelstvo Siela, Sofya

“Döviz kuru”, **Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Terimler Sözlüğü**,
“Faiz tanımları”, **Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Terimler Sözlüğü**,
”Bulgaristan’ın Bizans İmparatorluğundan Kurtuluşu”, *Duma (Kelime Gazetesi)*, 28 Kasım 2015, s.1

”Han Krum ve Bizans”, *Duma (Kelime Gazetesi)*, 20 Temmuz 2017, s.1

”Todor Zhivkov – The longest serving authoritarian”, *The Sofia Echo*, 2003 10.06.2018)

^{1a,b}NSI, 2018

<http://archives.bg/wars/by> (Erişim Tarihi: 02.06.2018)

<http://bnr.bg/tr/post/100934558> (Erişim Tarihi: 07.06.2018)

<http://geografia.kabinata.com/29.htm> (Erişim Tarihi 22.11.2018)

<http://geografia.kabinata.com/35.htm> (Erişim Tarihi: 23.11.2018)

<http://miris.eurac.edu/mugs2/do/blob.html?type=html&serial=1039432230349>

http://web.archive.org/web/20110803192956/http://www.tcmb.gov.tr:80/yeni/gen_ sek/sozluk.htm (Erişim Tarihi: 12.02.2018)

http://web.archive.org/web/20110803192956/http://www.tcmb.gov.tr:80/yeni/gen_ sek/sozluk.htm (Erişim Tarihi: 12.02.2018)

http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/San_Stefanski_dogovor.pdf (Erişim Tarihi: 02.06.2018)

<http://www.country-data.com/cgi-bin/query/r-1885.html> (Erişim Tarihi: 03.06.2018)

<http://www.nsi.bg/bg/content/2977> (Erişim Tarihi: 07.06.2018)

<http://www.nsi.bg/Census/SrTables.htm> (Erişim Tarihi: 12.06.2018)

http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/data/timeseries/GDP_2.2.1_ESA_2010.xls

(Erişim Tarihi:

<http://www.optimaplus.org/pristanishta.html> (Erişim Tarihi: 22.11.2018)

<http://www.referati.org/tretichen-sektor-turizym/79302/ref> (Erişim Tarihi 23.11.2018)

<http://www.referati.org/vzaimnite-uchilishta-v-bylgariq-1/89302/ref/p3> (Erişim Tarihi: 02.06.2018)

[https://archive.is/20121212005646/lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field\(DOCID+bg0072\)](https://archive.is/20121212005646/lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field(DOCID+bg0072)) (Erişim Tarihi: 03.06.2018)

[https://archive.is/20121212053224/lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field\(DOCID+bg0063\)](https://archive.is/20121212053224/lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field(DOCID+bg0063)) (Erişim Tarihi: 03.06.2018)

[https://archive.is/20121212132354/lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field\(DOCID+bg0102\)](https://archive.is/20121212132354/lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field(DOCID+bg0102)) (Erişim Tarihi:03.06.2018)

<https://archive.org/details/appreciationinte00fish/page/n1> (Erişim Tarihi: 12.02.2018)

<https://bulgarianhistory.org/ilarion-makariopolski/> (Erişim Tarihi: 02.06.2018)

<https://dams.reki.bg/Dams/List>, (Erişim Tarihi: 12.06.2018)

<https://dapomislim.weebly.com/10581088107710901080109510771085-108910771082109010861088.html> (Erişim Tarihi: 19.11.2018)

<https://drugi.dokumentite.com/art/tretichen-sektor-transport/88114> (Erişim Tarihi: 22.11.2018)

<https://fakti.bg/bulgaria/302595> (Erişim Tarihi: 08.2018)

<https://hotelibulgaria.com/> (Erişim Tarihi: 24.11.2018)

https://ticaret.gov.tr/data/5b8a43355c7495406a2276c0/2016_Bulgaristan_Muteahhitlik.pdf (Erişim Tarihi: 22.11.2018)

<https://trud.bg//българия-е-46-а-в-света-по-добив-на-полезн/> (Erişim Tarihi: 10.06.2018)

<https://www.capital.bg/kquarterly/issue10/> (Erişim Tarihi: 11.06.2018)

https://www.capital.bg/politika_i_ekonomika/bulgaria/2003/11/22/224006_bulgarskiiat_bankov (Erişim Tarihi 24.11.2018)

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2147rank.html?countryName=Bulgaria&countryCode=bu&regionCode=eur&rank=105#bu> (Erişim Tarihi: 03.06.2018)

<https://www.consilium.europa.eu/bg/press/press-releases/2018/05/22/waste-management-and-recycling-council-adopts-new-rules/> (Erişim Tarihi: 08.06.2018)

<https://www.esiweb.org/index.php?lang=en&id=379> (Erişim Tarihi: 07.06.2018)

<https://www.investbg.government.bg/bg/sectors/facts-21.html> (Erişim Tarihi: 19.11.2018)

<https://www.nationalgeographic.bg/?cid=120&article=6258> (Erişim Tarihi: 02.06.2018)

https://www.novinite.com/view_news.php?id=106682 (Erişim Tarihi: 07.06.2018)

https://www.novinite.com/view_news.php?id=117439 (Erişim Tarihi: 07.06.2018)

<https://www.resourcebase.com/> (Erişim Tarihi: 04.06.2018)